

A természetjogról

Szalma József

1. Bevezetés: A természet- és a természetes jog (fogalom meghatározás)

1.1. A méltányosság és a változatlanosság

A természetes jog, természetjog (Nurrecht)¹ a *méltányosság*, igazságosság elvét követi. A méltányosságra való törekvés közös jellemzője a különböző korszakokban létrejövő, természetjogi doktrínáknak. A természetjog normatív tartalma hosszú jogfejlődés eredményeképpen változott. A méltányosságot, adott kor jogfelfogása szerint, értékítéleti alapon fogalmazták meg normatív módon. Ugyanakkor a természetjogi doktrínák gyakorta keresték, újradefiniálták a természetes jog állandó, változatlan, általános érvényű jelentéstartalmát.

¹ Lásd például FÖLDI A. – HAMZA G. (2010): *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 387, 394, 454, 456, 465, 881, 1341, 1815, 1875, 1882. sz. széljegyzeteket (természetjogászok, ius naturale). Habár a természetjog tulajdonképpen a késői rendi jogban, továbbá a történeti jogi iskolában fogant, amely elsősorban a 18–19. században jut kifejezésre, tulajdonképpen az európai országok nemzeti doktrínájában újra és újra, új jogfilozófiai alapokon és módosult jelentéstartalommal érvényesült. Lásd például LANDSBERG E. (1925): Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts. *ARWP–Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, No. 18. 347, 367; STINTZING, R. – LANDSBERG, E. (1910): *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. III/2. Göttingen, 1.; VIEHWEG, Th. (1969): Einige Bemerkungen zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie. In *Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag*. Frankfurt, Vittorio Klostermann. 80.; BLÜHDORN, J. (1973): Naturrechtskritik und Philosophie des positiven Rechts, zur Begründung der Jurisprudenz als positiver Fachwissenschaft durch Gustav Hugo. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, No. 41. 2.; KÖNKE, K. Ch. (1986): Die Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, No. 50. 157–158.; SCHNÄDELBACH, H. (1994): *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt, 198.; BROCKMÖLLER, A. (1997): *Die Entstehung der Rechtslehre im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos, 47.; HAFERKAMP, H. P. (2015): Gustav Hugo zum 250. Geburtstag. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*. No. 1. 105–127.; HUGO, G. (1819): *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*. Berlin, Mylius.; HUGO, G. (1828): Selbstanzeige Naturrecht. In: *Beyträge zur civilistischen Bücherkenntnis der letzten vierzig Jahre*. Berlin, Mylius. 376.; HECK, Ph. (1932): *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*. Tübingen, Mohr. 139.; KANT, I. (1786): *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Riga 467.; HUGO, G. (1791): Über die Institutionen des heutigen römischen Rechts. *Civilistisches Magazin*, I. 332.; HUGO, G. (1858): Das römische System passt noch besser zum Privatrechte der Alten als der Neuen. *Civilistisches Magazin*, IV. 227.; HUGO, G. (1799): *Lehrbuch des heutigen römischen Rechts*. 2. Versuch, Berlin. IX.; HUGO, G. (1811): *Lehrbuch der juristischen Encyclopädie*. Berlin, 32.; VON SAVIGNY, F. K. (1880): *System des heutigen römischen Rechts*. I–VIII. kötet. Berlin. Gustav Hugo egyfelől a jogfilozófia és a tételes jog közötti hidat a jogi tapasztalatban, másfelől (a történeti) pozitívizmus határait a jogfilozófia általi kritika lehetőségeiben kereste. Vö. HAFERKAMP 2015, 112. A vita idején (18. sz. második és a 19. század első fele) Németországban a római jog és doktrína hatályos jog volt, a Pandectaelmélettel és rendszerrel összhangban (Usus modernus Pandectarum).

A polgári korszaktól kezdően, amelyben kifejezésre jutott a jogalkotónak a jogalanyok törvény előtti jogegyenlősége iránti törekvése (a magyar jogban, 1848. évi XV. törvénycikk), amit a hatályos magyar Alaptörvény kifejezetten megerősít,² a méltányosságot abban kereste, hogy bárki, függetlenül státusától, származásától, azonos helyzetben, azonos megítélésben részesüljön. A hosszan tartó jogfejlődés során megmutatkozott, hogy a parlament (Országgyűlés), azaz az állami jogalkotói tevékenység által létrehozott törvények nem alkalmasak minden emberi kapcsolat szabályozására. Nem azért, mert a jogalkotó nem rendelkezik törvényhozói szuverenitással, hanem azért, mert nem észszerű törvénnyel szabályozni azt, ami nem a törvény dolga. Szükséges, hogy adott kapcsolatok továbbra is a törvényen kívüli, általánosan elfogadott normarendszerek szabályozási körében maradjanak. Ha erkölcsi, értékítéleti, szakmai vagy hivatási kapcsolatokról van szó, úgy helyet kell hagyni az erkölcsi, szakmai, hivatási szabályoknak és az ezeknek megfelelő szakmai szankcióknak, függetlenül attól, hogy ezek is változnak, fejlődnek. Ugyanakkor, ha a szakmai vagy egyéb szabályozási rendszerek nem mutatkoznak elegendőnek, elengedhetetlen a törvény pótlólagos szabályozása, szankcionálása. A szakma nem büntetheti, de kártérítésre sem kötelezheti azt az orvost, ügyvédet, mérnököt, aki a szakmai, hivatási szabályok ellenében járt el, és kárt okozott. Ez – a szakmai szabályok megsértése miatt – az állami szankciók igénybevételét is szükségessé teszi.

1.2. A római jogi álláspont – Cicero. A forma jogi jelentősége. Az alakiség redukált, pontosított jogi jelentősége, rendeltetése a modern polgári törvénykönyvekben. Jogügyleti akarat és nyilatkozat

Habár Cicero a mai értelemben véve nem volt jogász (ő az antik Rómában élt filozófusok és szónokok közül a leghíresebb), jogtudósként is minősíthető annak köszönhetően, ahogyan a természetjogról (*ius naturale*) írt és szólt (*De re publica*). Annál inkább, mert a természetjogról kifejtett álláspontja a későbbi korokban is jelentős értelmezési vitákat és egymástól eltérő állásfoglalásokat indukált. Eredeti álláspontjának megfogalmazását latinból magyarra Hamza Gábor fordította: „A valódi törvény mindenestre az igazi értelem, mely a természettel összhangban áll, mely mindenüvé kiterjed, mely tartós, örök, mely (parancsok révén) a kötelezettségek teljesítésére szólít, s tilalmak révén elrettent az álnokságtól [...]. E törvény lerontása az isteni jogba ütköző dolog [...]. Rómában nem lesz más törvény és megint más Athénban [...]. Valamennyi népet mindenkor ugyanaz az örök és változatlan törvény fog irányítani és valamennyinek mintegy közös mestere és parancsolója lesz: az Isten. Ő ennek a törvénynek az alkotója, ő a döntőbíró, ő a törvényhozó [...].”³ Cicero a „vera lex”-et Istenre mint annak alkotójára vezeti vissza.

Cicero utólagos értelmezői a természetes jognak a minden földi tekintélytől való független voltára utalnak (Georg Jellinek). A római jogászok, a modern kor római jogi elméletének művelői minősítése szerint (Max Kaser) egyébként nem voltak (jog)rendszeralkotók,

² A 2011. április 25-i magyar Alaptörvény XV. cikkének (1) bekezdése értelmében, a törvény előtt mindenki egyenlő. Minden ember jogképes.

³ Lásd HAMZA G. (1995): A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a *ius naturale* fogalma. *Jogtudományi Közlöny*, 50. sz. 523–529.; HAMZA G. (2014): Zur Interpretation des Naturrechts ind den Werken von Cicero. *Pázmány Law Review*, 2. sz. 5–15.

inkább a konkrét jogesetre koncentráltak, azt kívánták megoldani. A konfliktusmegoldás útján mintegy irányadóként hivatkoztak a „természetjogra”. Az utólagos, modern értelmezők (például Jones) szinte szembeállították a „természetes jogot” mint változatlant, a változásoknak kitett „tétéles joggal”.⁴

Az általános római jogi természetjogi álláspont mellett, a természetjog jogi természetéhez fűződnek a különleges, egyes „természetes” jogintézményekhez kapcsolódó római jogi források. A természetes jog fogalma ahhoz a római jogi jogfelfogáshoz kötődött, amely szerint a szerződés (*contractus, pactum*) csakis formális lehet (*forma dat esse rei*). A nemformális, formátlan, szóbeli, „csupasz” (*nudum pactum*) megállapodás igazán nem tekinthető szerződésnek, ezért jogi, azaz bírósági úton nem volt érvényesíthető. A középkori kánonjog, később pedig az *észszerűségi jogi doktrína* (*Vernunftrecht*, 16–17. század) hatására a 19. század nagy polgári jogi kódexei azonban az alakíságot mellőző formátlan, azaz szóbeli szerződéseket is érvényeseknek tekintették.⁵

A 19. század kontinentális európai polgári jogi (német és francia) doktrínájában, különösképpen a jogügyleti akarati és nyilatkozati elv (*Willens- und Erklärungslehre*) mentén alakult ki a *szerződés jogkeletkeztető tényeinek* vizsgálata. A jogügyleti nyilatkozat olyan akaratsnyilvánítás, amelynek szándéka a szerződés vagy más jogügylet létrehozatala (*animus contrahendi*). Az *akarati elmélet* (vonatkozó kezdeti műveiben, az 1840-es évek során: Savigny,⁶ Windscheid,⁷ Zitelman⁸) szerint a szerződés jogkeletkeztető ténye az akarat. Ez alatt a belső, pszichológiai értelemben vett jogügylet megkötésére és tartalmára irányuló elhatározást értették. Amennyiben a nyilatkozat és az akarat egymástól eltértek, elsősorban az akarat rendelkezett. Ezzel szemben, a *nyilatkozati elmélet* (az 1870-es évek végétől, Kohler)⁹ – a jogforgalom biztonsága miatt – a kinyilatkoztatott, akár szóban vagy formában, a címzett számára felismerhetően közölt jogügyleti akaratot tartotta jogkeletkeztető ténynek. Azaz csupán a nyilatkozatnak lehetett jogkeletkeztető hatálya. Ha a nyilatkozat eltért a valós akarattól (például titkos fenntartás – *reservatio mentalis*) esetén, a bíróság előnyben részesítette a nyilatkozatot, tehát a pszichológiai értelemben vett belső, titkos fenntartás érvénytelen volt. Az akarat nem szuszpendálhatta (szüntethette meg) a nyilatkozatot, annak jogi hatályát. A két döntő elmélet mentén kialakultak az ezeknek kombinációját jelentő változatok, amelyek egyes jogügylettípusokra nézve vagy a nyilatkozatot, vagy az akaratot helyezték előtérbe. Így például a felek valós akaratanak feltárására a visszerthes szerződésnél (például vétel) a nyilatkozatot, az ingyenes szerződésnél az akaratot, vagyis a belső szándékot tartották vagy tartják alkalmasnak. A fiktív szerződéseknél az akarati elv érvényesült, vagyis az volt a döntő, hogy a nyilatkozó nyilatkozatához nem fűzött jogügyletkötési szándékot. Ennélfogva a fiktív szerződés érvénytelen. A kereskedelmi, vállalkozói

⁴ Vö. HAMZA 1995.; HAMZA 2014.

⁵ Vö. RANIERI, F. (1999, 2003): *Europäisches Obligationenrecht*. Springer–New York, 12.

⁶ SAVIGNY, F. (1840): *System des heutigen römischen Rechts*. Berlin, 184–258. és 237–242.

⁷ WINDSCHEID, B. (1880): Wille und Willenserklärung. *Archiv für die zivilistische Praxis*, No. 63. 72–73.

⁸ ZITELMANN, E. (1878): Die juristische Willenserklärung. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. XVI, 91–158.

⁹ KOHLER J. (1878): Studien über Mentalreservation und Simulation. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. VI, 91–158.; KOHLER J. (1878): Studien über die Mentalreservation und Simulation. *Jahrbücher für die Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts*, No. VI, 325.; KOHLER J. (1893): Ungehorsam und Vollstreckung im Zivilprozess. I. Vollstreckungsklage und Simulation. *Archiv für die zivilistische Praxis*, No. 80. 141.

szerződéseknél csupán a nyilatkozati elv érvényesült,¹⁰ a polgári jogi szerződéseknel pedig esetenként az akarati elv, mint például az említett ingyenes szerződéseknel.

Kialakultak az egyéb *vegyes elméletek*, amelyek azonos szerződési jogintézmények kapcsán részben a nyilatkozati, részben az akarati elvet alkalmazzák. Így létrejött a bizalmi elmélet,¹¹ amely szerint, annál fogva, hogy a felek érdekeltek a szerződés érvénye irányában, ennél az érdeküknél fogva, ügyelnek az *akarati és nyilatkozati összhangjára*, és ennek alapján *vélelmezhető* a belső és külső akarat összecsengése. Ezért bizalommal kell lenni a nyilatkozatban kifejtett akarat iránt. A vélelem (presumptio) azonban megdönthető, és a bíróság ilyenkor keresi a felek *egyetértő akaratát*, ha nincs, akkor szerződéstípustól függően az akaratnak vagy a nyilatkozatnak adnak előnyt a szerződés valós tartalmának vizsgálata során. A *vegyes elméletek* körébe tartozik az értelmezési elmélet,¹² amely szerint a címzett jogügyleti akaratnyilatkozatoknál (például ajánlat, ajánlat elfogadása) elsősorban a címzett értelmezését kell figyelembe venni, tehát a jogügyleti akaratot úgy kell értelmezni, ahogyan azt a címzett értette. Vita esetén azonban méltányolni kell a nyilatkozattevő szándékát is. Közben a szerződés hatálya felfüggeszhető vagy halasztható, sőt módosítható, halasztó, potestatív (jogalakító) feltétel vagy időhatározás (időtűzés) útján, a felek szerződéskötési szabadságának a szerződés tartalmára és hatályára kiterjedő érvénye értelmében.¹³

Ezek az elméletek jelentős hatást gyakoroltak a századforduló és a 20. században hatályba lépő (BGB. 1896.; Svájci Kt. 1911.; Olasz Ptk. 1942.) polgári jogi kodifikációknak a jogügyletekre (keletkezésükre, hatályukra és értelmezésére) vonatkozó rendelkezéseire. Ezen elméletek hatása az új magyar Ptk. (2013) jogügyletek értelmezésére vonatkozó rendelkezéseire is kimutathatók.¹⁴

A római jog minden szerződésre nézve általános érvénnyel írta elő a kötelező alaki kelléket. Ennélfogva jogfelfogása szerint a *szerződést maga a forma hozza létre*. Előre meg volt szabva, milyen formához (szerződéshez) mely joghatás fűződhet. Ha akár hiányzott is a valós szerződéskötési akarat, szándék (animus contrahendi), de a felek eleget tettek az alakiságnak (például stipulatio a színműben), a szerződésnek kikényszeríthető jogérvényes hatálya volt. A modern polgári jogtól kezdődően – és ez ma is így van – a formális szerződés esetén a formának, a *szerződési alakiságnak nincs előre meghatározott joghatása*. A törvénnyel megszabott kötelező formába a szabad szerződési akaratautonómia elve alapján, a tartalmat immáron maguk a felek, közös egyetértéssel, szabják meg. Ettől kedve a törvényi formakötelezettség csupán az alaki kénytetőség külső kötelező jegyeit jelenti (például közjegyzői forma), de tartalmának meghatározását a felekre bízta.

Hosszú jogfejlődés során, a 19. századi doktrína tovább árnyalta az alaki kelléknek a szerződés létrehozását, érvényét és hatályát érintő szerepét. A német pandektajog a római

¹⁰ KUHLENBECK, L. (1903): Von Pandekten, zum Bürgerlichen Gesetzbuch. Berlin.

¹¹ GRINZ, A. – LOTHMAR, Ph. (1895): *Lehrbuch der Pandekten*. Leipzig. 25.

¹² Lásd HENLE, R. (1910): *Vorstellungs- und Willensstheorie*. Leipzig, A. Deichert – Georg Böhne.

¹³ Lásd Ptk. 6:116. paragrafusának (1)–(3) bekezdéseit (Feltétel és időhatározás); 6:117 (1)–(2) paragrafusát (függőben levő feltétel). Általában a szerződés hatálya azonnal a szerződés megkötésekor beáll, kivéve a halasztó feltétellel megkötött szerződést. A doktrinális definíció szerint a *feltétel* nem más, mint egy jövőbeni, a felek által nem befolyásolt, külső, bizonytalan, előre nem látható körülmény, esemény, amelynek beállta (pozitív feltétel), vagy be nem állta (negatív feltétel) halasztja (halasztó hatály) vagy felfüggeszti a már beálló hatályt (felfüggesztő feltétel), vagy e hatályt módosítja (jogalakító feltétel). A jogkövetkezményekre nézve lásd a Ptk 6:119. paragrafusát.

¹⁴ Lásd a Ptk. 6:63–6:70. paragrafusait („A szerződés létrejötte”, helyesebben: létrejövetele).

jog formafelfogását újraértelmezte. Módosította és továbbfejlesztette a szerződés formájára, azaz jogkeletkeztető rendeltetésére vonatkozó megoldásokat.¹⁵ Megkülönböztetik a *lényeges formát* (forma ad solemnitatem) és a csupán *bizonyítást szolgáló formát* (forma ad probationem). A lényeges formát előíró jogszabály a szerződést nem tekintette érvényesnek, amennyiben a felek jogügyleti akarata nem öltött törvényben előírányzott formát. Ebbe a formába kellett beiktatni a *szerződés lényeges elemeit* (elementa neccessaria). A lényeges elemeket minden szerződésre nézve a törvény, azaz a polgári törvénykönyv egyes nevesített szerződésekre vonatkozó része írta elő. Például adásvétel esetén lényeges a vétel tárgya, a dolog vagy a szolgáltatás és ennek ára. Minden egyéb elem (a teljesítés helye, módja, határideje) *mellékes* elemeként szerepelt (elementa incidentalia). *Teljes* lett az a formális szerződés, amelyik tartalmazta a szerződés mind lényeges, mind mellékes elemét. A formális szerződés *érvényes* volt – és ma is az –, ha a szükséges, törvénnyel előírt kötelező (például írásbeli) forma tartalmazta, tartalmazza a lényeges elemeket.¹⁶ A lényeges formaigényű szerződésnél a lényeges szerződési elemekre vonatkozó kikötésekhez nem fűződik kikényszeríthető joghatás. A mellékes elemek formátlan jogügyleti nyilatkozattal módosíthatók, a fő elemek azonban csupán azonos formális nyilatkozattal. A forma e jogkeletkeztető és bizonyítási funkciói a mai jogban is kifejezésre jutottak.

¹⁵ Lásd a német jogirodalomban: FRANZ, M. (1907): *Die Formbedürftigen Geschäfte des Reichsprivatrechts.*; BRANDT (1943): Die Bedeutung der Rechtsformen. *Kieler Blätter*, No. 13.; GERNHUBER, J. (1957): Formnichtigkeit und Treu und Glauben. In *Festschrift zum 70. Geburtstag von Walter Schmidt-Rimpeler*. Karlsruhe, 151.; HÄSEMAYER, L. (1971): *Die gesetzliche Form der Rechtsgeschäfte*. Athenum.; HELDRICH, Karl (1941): Die Form des Vertrages. *Archiv für civilistische Praxis*, No. 147. 89.; Larenz, W. (1957): Das Problem der Aufrechthaltung formnichtigen Schuldverträge. *Archiv für civilistische Praxis*, No. 156. 381.; WAGNER (é. n.): Zum Schutzzweck des Beurkundungszwangs gemäß Par. 313. BGB. *Archiv für civilistische Praxis*, 172. 452. A svájci jogban lásd SCHNEIDER, M. (1912): Formbedürftige Rechtsgeschäfte nach schweizerischen Zivilrecht. *Zürcher Diss.* No. 9.; MÜLLER P. (1938): Die Heilung formwidrige Rechtsgeschäfte durch Erfüllung. *Freiburger Diss.*; SPIRO K. (1964): Die unrichtige Beurkundung des Preises bei Grundstückskauf. *Basel*, No. 10. Lásd a francia *Code civil* 1108. szakasza 1. bekezdésének 3. albekezdését. A francia jogirodalomban lásd COLIN, Ambroise – CAPITANT, H. (1959): *Traité de droit civil*. Tome II, Obligations. Paris, Librairie Dalloz, 347. oldaltól. A szerzők utalnak a konszenszualizmus (szóbeliség) és a formalizmus (alaki kényszer) elveire: a konszenszualizmus a modern polgári jogban, azaz a francia jogban főszabály, szemben a római jogi állásponttal, amely a formalizmus elvét helyezte előtérbe. A francia jogban a kényszerítő forma megszegése a szerződés semmisségéhez vezet. A svájci és a német jogban merült fel, hogy a formahiányos szerződés teljesítés útján konvalidálható. A külföldi jogirodalom (például COLIN–CAPITANT 1959) utal a lényeges forma jogkeletkeztető (621., 623.), bizonyítási (620.), nyilvánosítási (például ingatlan-nyilvántartási könyvekbe történő bejegyzés) funkcióira, rendeltetésére is.

¹⁶ Lásd Polgári Törvénykönyv 6:63. paragrafusának (2) bekezdését, 6:59. paragrafusának (1)–(2) bekezdését. Az új Ptk. nem tartalmaz általános rendelkezéseket a szerződéskötés alaki kellékeiről, például arról sem, hogy főszabályként a szerződés létrejöveteléhez a felek egyszerű szóbeli megállapodása szükséges, kivételesen, a törvényben előírt esetekben, a szerződés csak a kötelező forma kiállításával jöhet létre. A szerződés formájáról szóló elvi, eligazító rendelkezések talán nem lettek volna feleslegesek. Ennek hiányában a szerződés formáját a Ptk. hatodik könyve az egyes szerződésekre vonatkozó rendelkezéseire vagy a szétszórtnan, külön törvényekben (Ingatlan-nyilvántartási törvény, Közjegyzői törvény, Munkajogi törvény) előforduló szabályozásra bizza. A formakellék tekintetében az új Ptk. nem mondható, hogy felvállalta volna a „világítótorony” szerepét. A vonatkozó jogfejlődés értelmében „természetes” a szóbeli, kivételes a kötelező formális szerződés. Még akkor is, ha sok a kivétel. Nota bene, a Ptk. a 6:70. paragrafusa (1)–(3) bekezdéseiben (Írásbeli alakhoz kötött szerződés) tartalmaz formakényszerrel szóló rendelkezést, de csupán az ajánlat és az elfogadás vonatkozásában. E rendelkezés szerint „írásbeli alakhoz kötött szerződés megkötésére ajánlatot és elfogadó nyilatkozatot írásban lehet (helyesebb lenne: kell) tenni.”

A 19. század európai kontinentális polgári törvénykönyvei a szerződés-kötési szabadság folyományaként meghirdetik a *konzenszualitás vs. szóbeliség* elvét, amelynek értelmében főszabály szerint nem a forma, hanem az egyszerű, formaközvetítés nélküli jogügyleti akaratmegegyezés, a felek pusztán szóbeli egyetértése hozza létre a szerződést. Kivételt képez ez alól az az eset, ha a törvény adott nevesített szerződésre nézve kötelező alakíságot ír elő. A római joggal ellentétben a szóbeliség főszabállyá vált, s csupán kivétellel alakult a kötelező alakíság elve. A formátlan vagy konzenszualis, szóbeli szerződés is formát ölthet (bizonyítási jellegű és nem jogkeletkeztető forma), de ez esetben a szerződést nem a forma, hanem a jogügyleti akarat hozta létre. Ennek gyakorlati következménye, hogy a szerződési akaratmegegyezés valós tartalmának megállapítására sor kerülhet nemcsak az utólagosan kiállított forma segítségével, hanem ezen túlmenően, az eredeti akarat bizonyítására alkalmas, egyéb bizonyítási eszközökkel (például felek, tanú meghallgatása) is. Míg a *lényeges* forma elvben *abszolút bizonyítási eszköz* a szerződés lényeges elemeit illetően, addig a *bizonyítási forma* mind a lényeges, mind a mellékes elemekről *relatív bizonyítási hatályú*.

1.3. A rendi jogfelfogás: az ember alkotta jog (humani iuris) változó, a morális, „isteni” jog (divinae juris) állandó

A természetes jog fogalma abból a rendi társadalomban, majd a polgári korszakban kialakult és továbbfejlesztett álláspontból származik, amely a jogot vagy annak rendszerét az alapján különbözteti meg, hogy forrása az *emberi értelem*ből (humani iuris) vagy az „*isteni megmondolásból*” (divinae iuris) fakad-e.¹⁷ Voltak tehát olyan elméleti álláspontok, amelyek szerint

¹⁷ Werbőczy István Tripartitumának (Hármaskönyvének), amelyet Werbőczy az Országgyűlésnek 1514-ben mutatott be, majd Bécsben 1517-ben latin nyelven adott közre, több paragrafus foglalkozik a természetjog (szóhasználat szerint természeti jog) meghatározásával, annak forrásával és tartalmi jegyeivel. Tartalmazza először a köz- és magánjogra vonatkozó osztályozást. Eszerint a közjog kiváltképpen a főhatalmat, az országok kormányzatát és a nyilvános érdeket tartja szem előtt (lásd a Jogról és a jognak a felosztásairól, II. cím 3. paragrafus). A magánjog pedig az a külön jog, amely az egyes emberek érdekeit szabályozza, s ez ismét háromféle, úgymint: természeti jog, nemzetközi jog és polgári jog. A *természeti jog* az összes nemzetek közös joga, mivelhogy az mindenütt a természet ösztönzése következtetésben, nem pedig valamely törvény megállapításából létezik (II. cím 4. paragrafus). A természeti jognak Werbőczy szerint van egy másik jelentése is: „Másképpen, a természeti jog alatt értjük azt, ami a mózesi törvényben és az evangéliomban foglaltatik, melynél mindenki köteles úgy viselkedni mással szemben, amint akarja, hogy más viselkedjék ő irányában és tilos másnak olyat tennie, amit nem akar, hogy más tegyen övele.” (II. cím 5. paragrafus). A természetjog harmadik jelentését Werbőczy a többi jogághoz (természeti jog, nemzetek joga és polgári jog) való viszonyításban látta. Szerinte „tudni kell, hogy a természeti jog egyéb jogoktól háromféleképpen különbözik. Először eredetére nézve, mivel a világ teremtésével vette kezdetét. Másodszor méltóságára nézve, mivel a természeti jog minden népeknél egyaránt érvényes, magától Istentől rendeltetett, állandó és változatlan marad, míg más jogok, amelyeket valamely nép vagy állam szerzett magának, gyakran változnak [...]” (III. cím). Lásd WERBŐCZY I. (1990): *Hármaskönyv*. Budapest, Téka Könyvkiadó. 29–30., 32–33. Az *igazság* fogalmáról szólva Werbőczy megállapítja, hogy „az igazság kétféle lehet, természeti vagy törvényi – ugyanis az igazság a dolog természeténél fogva (szabható meg), ami természeti jognak nevezetik, majd pedig az emberek közt megállapított bizonyos szabálynál fogva, amit tételes jognak nevezetik.” (I. cím, 3. paragrafus). (WERBŐCZY 1990, 27–28.) Werbőczy szerint „az igazság erkölcsi erénynek érvényesülése, a jogtudomány ennek a jognak a tudása”. (V. cím, 1. paragrafus; WERBŐCZY 1990. 34.) A *polgári jog* fogalmával kapcsolatban Werbőczy megkülönbözteti, kora európai jogfelfogásával összhangban, a *nemzetközi jogot*, ami alatt a *római kódexjogot* érti és a *hazai jogot*. Vagyis a polgári jog alatt kétfélét ért, az egyik az *általános jog*, amely a római polgári

a természetes jogot nem az emberi értelem, hanem az isteni akarat hozta létre. Ennélfogva a természetes jog az emberi jogalkotás „feletti”, azaz fölérendelt jog, és alkalmazásisorrend-tartás tekintetében előnye van az ember alkotta joggal szemben. A természetes jog „szemben állt” a tételes, hatályos joggal, amelyet az ember alkot. Ennek a jogfelfogásnak jelentős gyakorlati hatása volt a *reformáció* előtti (17. század első fele) európai kontinentális jogrendszerekre. A reformáció előtt ugyanis az egyház és az állam hatásköre jogalkalmazási szempontból szimbiotikus volt, egymástól nem volt elválasztva, az egyházi jogban jelzett vétséget az állam szankcionálhatta. A reformációt követően az egyházi (morális, etikai) és az állami jog egymástól külön váltak, az egyházi jogsértés nem volt érvényesíthető állami szankciók útján.

Egyébként a magyar jogban a személyi és ingatlanvagyonai jogosultságokat (az úgynevezett *hiteles helyek*) ugyancsak az egyházi jogkörben jegyezték. A személyi jogosultságokhoz fűződően a születés, a házasság és a halál tényét a hiteles helyek vezették egészen az 1894. évig (1894:31. törvénycikk). Ekkor a házassági jogról szóló törvény hatálybalépésével bevezették a polgári házasság intézményét,¹⁸ és folyamányaként állami hatáskörbe helyezték a házassági, születési és elhalálozásról szóló anyakönyvek vezetését. Az egyházi evidencia azonban ezzel nem szűnt meg. A hiteles helyeken jegyezték be a (föld)ingatlanon gyakorolt tulajdoni és öröklési jogosultságokat, egészen az 1855. évi, kezdetben oktrojált osztrák, majd utóbb (a 19. század hetvenes éveitől) a magyar telekkönyvi rendtartás bevezetéséig, miután a hiteles helyek helyett a bíróságoknál vezették a jogkeletkeztető dologi jogi bejegyzéseket, mint például a bekebelezést.¹⁹

Következésképpen, a természetjogra vonatkozó doktrína szerint míg az ember alkotta jog *változó*, addig a természetes jog jellemzője, legalábbis a természetjogi doktrína egy része szerint, amely a természetes jogosultságoknak a morális és etikai tartalmát hangsúlyozta, az *állandóság*, változatlanúság vagy az univerzális jelleg.

A természetjog *tartalmát* számos ókori, középkori és újkori jogfilozófus kereste: a görög szofisták, Hérakleitosz, Arisztotelész, később Aquinói Szt. Tamás, Thomas Hobbes, Samuel von Pufendorf.

A késői középkorban (16. század első felében) Aquinói Szt. Tamás a morális filozófia és a teológia²⁰ útjain kereste a természetjog forrását és tartalmát. Álláspontja szerint a termé-

---

törvénykönyvekben foglaltatik, amelyet csak a császár vagy más főfejedelem alkothat. A másik pedig a *hazai*, amely helyhatósági vagy rendeleti jognak is mondatik, amelyet minden egyes ország, tartomány vagy város alkothat magának (IX. cím, 2. paragrafus; WERBÓCZY 1990. 41.) Fő vonulatában és áttételesen: „anticipálva” a mai európai és nemzeti jogra vonatkozó szabályrendszert.

¹⁸ Lásd MEZEY B. szerk. (1997): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 186.

¹⁹ Lásd SZALMA J. (2005): *Ingtalan-nyilvántartás és telekkönyvi jog és eljárás*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar. 9–12.; 36–42.; KURUCZ M. (2007): *Magyar ingatlan-nyilvántartási jog: A bizalomvédelmi joghatások tükrében*. Budapest, ELTE ÁJK. 8–12.

²⁰ Lásd Aquinói Szent Tamás *Summa Theologiae* című művét.

szetjog erkölcsi érték.²¹ Így ő azt gondolta, hogy az *uzsora*, amelyben az egyik fél – visszaélve a másik fél szorult vagy függő helyzetével – a saját maga számára és a kihasznált fél kárára feltűnő előnyt köt ki a visszerthes szerződésben, erkölcstelen, ennélfogva semmis. Megfogalmazta továbbá a *iustum praetium*, vagy az „igazságos árra” való törekvés követelményét a szerződések megkötése során. Ilyen méltányosságra való törekvést tartalmaz Iustinianus (6. század) kodifikációja, amely tiltja a visszerthes szerződésekben a felén túli sérelmet (*laesio ultra dimidium pars, laesio enormis*). Mindkét morális szabály bekerült a modern polgári kodifikációkba (így az új, magyar, 2013. évi Ptk.-ba is). Igaz, rendelkező rész és szankció tartalmi pontosítása útján – s ezáltal a morális szankciók helyett – állami szankciót kaptak (*uzsora* esetében semmisségi, felén túli sérelem esetén megtámadhatósági jogkövetkezményeket).

A humanista késői középkori jogtudományban a természetjog fogalmát Jean Domat (1625–1696) említi elsőként, mégpedig a magánjogi törvények közjogi és közösségi forrásból merített természetjogi tartalmára tekintettel (*Les lois civiles dans leur ordre naturel, le droit public et de legum delectus* című művében).²²

A természetjog tendenciális jogfejlődésmenetének római jogtól kezdődő, rendi társadalmon keresztül, a modern polgári korszakig terjedő vázlatára alapján megállapítható, hogy a modern polgári korszakban kialakult jogfelfogás szerint az erkölcsi szabályok azáltal váltak államilag szankcionálttá, hogy bekerültek a polgári jogi kódexek jogintézményei sorába. Azok az erkölcsi szabályok, amelyek nem kerültek be a törvénybe, nem rendelkeznek állami szankciókkal, államilag nem érvényesíthetők, és ezeket csupán a morális szankció oltalmazza. Amennyiben azonban az erkölcsi kötelezettség természetes kötelem (például olyan rokонтartás, amelyre nézve a törvény nem irányoz elő tartási kötelezettséget), ennek önkéntes teljesítése állami kényszer igénybevételével nem követelhető vissza jogalap nélküli gazdagodás (*condictio indebiti*) alapján.

1.4. A felvilágosodás kora: az emberi értelemből fakadó, észszerű jog

A felvilágosodás korában a természetjog fogalom meghatározásával Hugo Grotius, Spinoza, Leibniz, Jean Jacques Rousseau, Immanuel Kant és Fichte foglalkoztak. Ők az észszerűség fényében keresték a természetjog tartalmát és jelentését. A felvilágosodás filozófiai jogfel-

²¹ Lásd FINNIS, J. (1998): *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*. Oxford, Oxford University Press.; FINNIS, J. (1980): *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Oxford University Press. Finnis a joggyakorlat résztvevőjének nézőpontját tartja helyesnek. Vö. ZÉTÉNYI András (2015): Új tendenciák az angolszász természetjogban. In FEKETE B. – FLECK Z. szerk.: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 315. A modern kori morális filozófia Szent Tamást megkísérli újraértelmezni. A természet rendjét a természettudományok vizsgálják. A természet rendjét olyan dolgok képezik, amelyeket nem az ember hozott létre. A második rend az értelmezés rendje, amelyet a logika, a módszertan és az ismeretelmélet vizsgál. A harmadik rendet az ember alkotta dolgok képezik, ami a különböző mesterségek, a technológia és az alkalmazott tudományok kutatási területe. A negyedik rendet képezi a döntéssel és a cselekvéssel kapcsolatos mérlegelés, amivel a pszichológia, a történettudomány foglalkozik. Lásd GRISEZ, G. (1975): *Beyond the New Theism: A Philosophy of Religion*. University of Notre Dame Press. Finnis egyébként „vallás” alatt a dolgok univerzális rendjére vonatkozó tudást és nem a hitélet intézményesített formáját érti. Lásd ZÉTÉNYI 2015, 314.

²² Lásd HAMZA G. (2014): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 17.

fogására nézve közös az, hogy a természetjog nem az isteni akaratból, hanem az emberi természetből és értelemből ered (Vernunftgemäss), tehát forrása a józan ész. Szerintük a természetjog éppen ennek révén, vagyis a rációt, az észszerűséget figyelembe véve vált „univerzális”, „abszolút” és általános érvényűvé.

1.5. A polgári korszak és a polgári jogi kódexek természetjogi jogfelfogása.

Értékítéleti jog. Generálklauzulák mint a jog világító tornyai. A jogon kívüli normarendszerek kivételes törvényi inkorporációja. Emberi és személyiségi jogok oltalma. Természetbeni helyreállítás a kártérítési jogban. Természetes kötelmek. Precedens- és törvényi jog. Jogértelmezés. A természeti környezet fenntarthatóságának jogi oltalma. Jogorvoslathoz való jog.

A probléma a természetjog nem kodifikált elemeinek tartalmi meghatározásából adódik. Megmutatkozott, hogy valójában a természetes normák nem változatlanok, mert adott kor *szokásjogi* vagy *társadalmi felfogása*, azaz *értékítélete* is módosulhatott arra nézve, mi a jó (*megengedett*) és mi a rossz (*tilos*). Ezért a polgári korszak jogfilozófiája *tartózkodott a természetjog tételesjogi*, állami jogban való alkalmazásától a tartalmának meghatározatlan voltára, valamint változásaira és ezáltal bizonytalan voltára való tekintettel. E korszak *polgári jogi kódexei* csupán *kivételesen irányozták elő a törvénytesten kívüli normatív vagy értékítéleti rendszerek alkalmazását*. Ilyen például a klasszikus (francia, német, osztrák) és az új magyar polgári törvénykönyvekben megtalálható *jóhiszeműség* és *tisztesség*,²³ a *jó-erkölcs*²⁴ kógens követelménye, amely általános érvénnyel, vagyis a polgári jogi kapcsolatok összes típusára nézve kötelező. Ilyen továbbá az íratlan kereskedelmi *szokások* és az írott kereskedelmi *szokványok* tiszteletben tartásának igénye a kereskedelmi jogi kapcsolatok területén. Kialakult továbbá a modern európai nemzeti jogrendszerekben a kódexen kívüli törvényekben szabályozott *tisztességes verseny* követelménye. Akár a kódexben, akár a kódexen kívüli törvényekben nem szabályozott morális normarendszerek a modern polgári jogban kivételesen akkor alkalmazhatók, ha a *törvény külön utal rájuk*.²⁵ Alkalmazásukra csupán a *törvény prizmáján* keresztül kerülhet sor (közrendszabály, *közrend* elve – l'ordre public).²⁶ Más szóval: más, kódexen és külön törvényen (Sonder- und Nebengesetze) kívüli normatív rendszereket csak akkor alkalmazhatnak, ha ezek nincsenek ellentétben a közrend elvével, vagyis azokkal az *alapvető értékekkel, amelyek egy társadalom jogi szervezése*

²³ Lásd Ptk. 1:3. paragrafusának (1) bekezdését: A jogok gyakorlása és kötelezettségek teljesítése során a felek a jóhiszeműség és a tisztesség követelményének megfelelően kötelesek eljárni.

²⁴ Lásd Ptk. 6:95. paragrafusát (A jóerkölcsbe ütköző szerződések). Lásd továbbá Ptk. következő paragrafusait: 6:100. (Fogyasztói jogot csorbító feltétel); 6: 101. (Fogyasztói joglemondó nyilatkozat érvénytelensége); 6:102., 6:103., 6:104. (Tisztességtelen általános feltétel és tisztességtelen feltétel a fogyasztói szerződésben); A vállalkozók közötti jogviszonyban szerződés részévé váló általános feltétel érvényét vizsgáló közérdekű kereset tekintetében, lásd a Ptk. 6:106. paragrafusát.

²⁵ Ezt az új magyar Ptk. is megteszi. A szerződés létrejövetele és tartalma című 6:63. paragrafusának (5) bekezdése szerint: „A szerződés tartalmává válik minden szokás, amelynek alkalmazásában a felek korábbi üzleti kapcsolatukban megegyeztek és minden gyakorlat, amelyet egymás között kialakítottak. A szerződés tartalmává válik továbbá minden, az adott üzletágban, a hasonló jellegű szerződés alanyai által széles körben ismert és rendszeresen alkalmazott szokás, kivéve, ha annak alkalmazása a felek között – korábbi kapcsolataikra is figyelemmel – indokolatlan volna.” (Kiemelés: Sz. J.)

²⁶ Lásd például Ptk 6:96. paragrafusát, amely szerint semmis az a szerződés, amely a jóerkölcsbe ütközik.

nyugszik (például szabadságjogok, emberi méltóság és más személyiségi jogok, a tulajdonbiztonság stb. tiszteletben tartásának alkotmánnyal, Alaptörvénnyel előírt követelménye).

A természetjog modern jogfelfogásához tartozik nemcsak a *pacta sunt servanda* (vagyis a szerződés a felek számára betartandó törvény), tehát a kontraktuális jog, hanem a *szerződésen kívüli*, azaz *deliktuális felelősség szankciórendszere* is. Ebben a felelősségi rendszerben a modern polgári törvénykönyvek többsége (például a német, a francia, az osztrák polgári törvénykönyv) a vagyoni károkozásnál a károkozást megelőző helyzet *természetbeni helyreállítását* tartják elsődlegesnek, és csupán akkor, amikor ez nem lehetséges, vagy pedig a károsult perbeli rendelkezési jogával élve igényli, másodlagos szankcióként a pénzbeli kártérítés valósulhat meg. Ezzel szemben, az új magyar Ptk., megfordítva, a pénzbeli térítést tartja elsődlegesnek, és nála másodlagos az előző helyzet természetbeni helyreállítása.

A *nemvagyoni kártérítés* területén is kifejezésre jut a nem pénzbeli és a pénzbeli *elégtételnyújtás* (*satisfaction*, *Code civil*, *fr.*). Ennek a szankciónak a tényállási eseteit képezik például a tévesen szabadságelvonásra marasztaló büntetőbírói ítéletek, az olyan testi sérelem okozása, amely életképesség-csökkenést eredményez, a torzítás miatti lelki szenvedés, a közeli hozzátartozó halálának okozása miatti lelki sérelmek stb. A nemvagyoni sérelmek – különösképpen a személyiségi jogok megsértése – esetén az új magyar Ptk. lehetővé teszi a *sérelemdíj* (a német jogban: Schmerzensgeld) igénylését.²⁷ A német jogban a sérelemdíj halál okozása, testi sértés, egészség, szabadság megsértése esetén (is) követelhető. A francia jogban a nemvagyoni kártérítés esetszerűsége túlmenő általános köre alakult ki. Ez nem más, mint a *dommage moral*, vagyis az *erkölcsi kár*. A francia polgári jog elmélete ugyanis – követve a *Code civil*-t – abból indul ki, hogy a polgári jognak a vagyoni sérelmekkel egyenrangú oltalmi célját képezik a morális értékek. Ilyen többek között a szerzői jogbitorlás, amikor is a bitorló a szerzőnek köteles pénzbeli elégtételt nyújtani.²⁸ A francia jog szerint az ember nemcsak materiális, hanem morális vagyonnal is rendelkezik, és az „erkölcsi vagyon” az anyagi vagyonnal azonos értékű oltalmi célként, azonos szankciókkal ellátott védelem alatt áll (*dommage materielle*, *dommage moral*). Vagyis megsértésük egyaránt vagyoni jellegű kárfelelősséggel, kártérítéssel vagy kárpótlással, pénzbeli vagy nem pénzbeli elégtételnyújtással (*satisfaction*) jár.²⁹

A francia jogban (is) *kumulálható* ugyanabból a károkozási tényállásból eredő vagyoni és nemvagyoni (erkölcsi) kár, összhangban azzal, hogy különféle károkról van szó, továbbá azzal, hogy a károsultat teljeskörűen oltalmazni kell az őt ért vagyoni és nemvagyoni sérelmet illetően. A *non cummul* elve – vagyis a több károkozási jogcím együttes alkalmazásának, párhuzamos igényérvényesítésének tilalma – csupán a szerződési és deliktuális károkozás kapcsán merült fel. Más szóval: egy károkozás esetén vagy az egyik, vagy a másik felelősségre vonási jogcím jöhet számításba (szerződésszegés vagy polgári jogi deliktum, azon az alapon, hogy a károkozó megsértette az általános károkozási tilalmat);

²⁷ Lásd a Ptk. 2:52. paragrafusának (1)–(3) bekezdéseit.

²⁸ Lásd például SAVATIER, R. (1951): *Traité de la responsabilité civile en droit Français, civil, administratif, professionnel, procédural, tome deuxième*. Paris, Pichon. 99. 534. (Application au droit moral de l'auteur).

²⁹ Lásd például CARBONNIER, J. (1959): *Droit civil, tome second: Les biens et les obligations*. Paris, Presses universitaires de France. 584. (Le dommage moral). Lásd a Code civil 1382, 1383; az osztrák ÁOPtk 1295. paragrafusait. Lásd ennek hatását az új magyar Ptk. rendelkezéseire a 2:51. paragrafus (1) bekezdése (c) albekezdésére, amely a nem pénzbeli elégtételnyújtásról szól, továbbá a 2:52. paragrafusának (1)–(3) bekezdését, amelyek a személyiségsérelmekkel kapcsolatos pénzbeli kárpótlást, azaz sérelemdíjat irányozzák elő.

a károsult választhat. Igen komoly megfontolás és hosszan tartó tartózkodás után a Cour de Cassation (francia legfelsőbb bíróság) kimondta, hogy a károsultnak választania kell: vagy a szerződésszegés következtében beálló kár térítését (kártérítési érdek) vagy az in integrum restitutiót (helyreállítást) igényli a deliktuális alapon. Ám a kérdés a felelősségi elméletben (J. Savatier) továbbra is nyitva maradt.³⁰ Az új magyar Ptk. a non cumul elvét (azaz a párhuzamos igényérvényesítés tilalmát – a német jogban: Anspruchskonkurrenz) fogadta el.³¹

Mint fentebb említettük, a mai jog felől szemlélve vannak olyan álláspontok, amelyek szerint a természetjog mint törvényen kívüli normarendszer *bírói jogalkalmazási szempontból kifogásolható*, nem fogadható el, mert *tartalma bizonytalan*, gyakran ellentmondásos, ily módon nem nyújt elegendő támpontot a jogi normáktól elvárt *jogbiztonsági* követelmény érvényesítéséhez.³²

A modern polgári korszak jogfilozófiájában a joggal oltalmazott emberi értékek meghatározásában támpontot a polgári jogi kódexek kívántak nyújtani a *generálklauzulák* (általánosító, úgynevezett kaucuk- vagy rugalmas normák) mentén, amilyen például a méltányosság. Ezek szolgálnak egyfelől a lehetséges *joghézagok* pótlására, másfelől a jog *világító tornyaiként* (Vékás Lajos), vagyis olyan szabályokként, amelyek támpontot nyújtanak a jogalkalmazónak, a jogkövetőnek a *jog értelmezése* útján. A jogelmélet óvatosságra int a csupán generálklauzulákon alapuló ítélkezés irányában (Flucht in Generalklauseln), figyelembe véve, hogy ezeknek a tartalma igen tág: hiszen például a szín fogalmába belefér a fehér és a fekete is. Ily módon a jogi értékek mentén indokolatlanul egyforma megítélésű lenne a jó és a rossz is, ami nem lehet célja a helyes jognak. Szükség mutatkozott tehát a generálklauzulákat „feldolgozó”, konkretizáló normákra, azért, hogy pontosítás útján jogbiztonságot nyújtsanak. A modern polgári jogalkotáshoz fűződően – a jogalkalmazás elősegítése végett – kialakultak a *jogértelmezés doktrinális módszerei*, amelyek a *nyelvtani* (szemantikai), *logikai*, *normacél* szerinti (Zweck im Recht), *belterjes* (intenzív) és *külter-*

³⁰ Lásd például MAZEAUD, H. – MAZEAUD, J. (1962): *Leçons de droit civil*. Tome deuxième. Obligations, théorie générale, biens, droit de propriété. Paris, Édition Montchrestien. 331–334. Cour de cassation, Chambre civile, 11. janvier. 1922, S. 1924. I. 105.

³¹ Lásd erről, a magyar és a német jogra nézve, FUGLINSZKY Á. (2015): *Kártérítési jog*. Budapest, HVG Orac. 63. Lásd továbbá a Code civil 1382, 1383, az osztrák OÁPt 1295. paragrafusát, amelyek nem adnak egyértelmű választ a kumulációs kérdésre. Ám mindkét kódex, generálklauzula módján, arról szól, hogy a károsultat, akár szerződésszegésből, akár deliktumból származik a kára, kártalanítani kell. Szerződésszegésből – veszélyes üzemi felelősség esetén – adódhatnak különböző, „deliktuális” és „szerződési” forrású, egymással térszerűen kapcsolatban álló károk. A magyar Ptk.-ban a deliktuális felelősségre vonatkozó, általános érvennyel előírányzott *előreláthatósági klauzula* korlátozza a károkozó felelősségét. Ugyanis a Ptk. 6:521. paragrafusa értelmében nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre, és amelyet nem is kellett előre látnia. Ez vitatható, mivel a károkozó felelősségének csökkentéséhez vezető rendelkezésnek tűnik, mivel a felelősségre vonás a károkozó szubjektív körülményeit, előreláthatósági képességét helyezi előtérbe. Így a károkozó „könnyedén” kimentheti magát azzal, hogy cselekményének vagy mulasztásának idején nem volt képes vagy nem volt köteles előre látni a kárt. A károsult fokozott oltalmának szüksége fényében és a károkozó indokolt érdekeinek oltalma céljából feltehető a kérdés, hogy nem lett volna-e elegendő a klasszikus kimentő okok és az okozatosságnál a természetes és jogi okkiválasztó elv mellett maradni, az előreláthatósági klauzula mellőzésével?

³² Lásd például KOZIOL, H. – WELSER, R. (2002): *Bürgerliches Recht*. Band I. Allgemeiner Teil, Sachenrecht, Familienrecht. 12. Auflage. Wien, Manz Verlag. 304.

jes (extenzív), *normatörténeti, rendszerező* (szisztematikus), *jog-összehasonlító*,³³ *alkotmánykonform, európakonform* stb. értelmezési, hivatási szabályokat taglalják.³⁴ A *joghézag* esetében az *analógia* (a nem szabályozott jogviszony más, hasonló tényállású, szabályozott jogviszony szankcióinak alkalmazása) csupán a polgári jogban engedélyezett, a büntető jogban – a nullum poene elve miatt – nem. Kialakultak a jog *oltalmi céljai* mentén (például megelőzés a büntetőjogban, a deliktuális polgári jogban) a *jogi oltalom „tárgyai”* mint az *élet, a testi épség és az egészség, az emberi tisztesség és méltóság, a személyiség integritása, a tulajdon és a szabadság*. A csupán esetszerű, kazuisztikus normaalkotásnak is vannak hátrányai, mert konkretizálás útján történő teljességi igyekezete ellenére joghézaghoz vezethet: nem irányozható elő minden eset. Ezért szükségesek az általánosító normák. Elengedhetetlennek mutatkozott a generálklauzulák mint elvi kiindulópontok és a jogintézmények szerinti (viszonylagos kazuisztikus) szabályozás harmóniájára való törekvés.

A 20. század második évtizedében kifejezésre jutó *magyar jogfilozófiában* a kolozsvári származású és a korabeli kolozsvári Jogi Kar professzora, Somló Bódog foglalkozott a természetes joggal. Kora jogfilozófiája gyakran *szembesítette a természetes jog fogalmát a tételes joggal*, miközben a természetes jog jogi értékénél fogva szubordinált. Somló szerint azonban a természetes jog *nem a tételes jog feletti szubordinált jog*, hanem *helyes értelmezése a normatartalomnak*.³⁵ Hivatkozik Stammlerre, aki szerint a természetes jog olyan jog, amelynek a tartalma a természetessel analóg. E jog normatartalma megfelel a *helyesség* igényének, továbbá ez olyan jog, amely tartalmában megfelel az *ésszerűség* követelményének.³⁶ A helyes és jó jognak *egyértelműnek* kell lennie, meg kell különböztetnie a *jogot és a jogtalanságot*, s e közben *etikusnak* kell lennie.³⁷ Somló megkülönbözteti és elválasztja egymástól a *jogot és a hatalmat*. Elgondolása szerint a jog az értelemről fakad, a hatalom pedig a jogalkotó arra való készsége, hogy a jogot akár *kényszer* kilátásba helyezésével vagy alkalmazásával érvényesítse. Ám a *helyes jog* olyan, amely spontán, *kényszer alkalmazása nélkül is jogkövetést eredményez*, sokszor jogon kívüli indítékokból (mint vallási, etikai, szokásjogi meggyőződés).³⁸ *A jog nélkül nem kívánatos anarchia* keletkezne.³⁹

³³ Lásd például FÖLDI A. szerk. (2012): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 480–482. Kihangsúlyozzák a polgári jogi felelősségre nézve a polgári jogi felelősség *denaturalizációját*, amely a polgári korszaktól elválk a morális felelősségtől, mivel a polgári jogi kártérítési felelősség a pusztán helytálláson felül bevezette a vétkes magatartásból eredő károk iránti általános ekvivalenst, a pénzbeli térítés útján történő kártalanítást, a pénzzel tartozó adós fogalmát. Hivatkoznak Frank Ignácra, aki szerint a polgári jogban a *felelő* szó helyett inkább a *felelni tartozik* (respondere tenetur) kifejezés illik a jogi felelősség meghatározásához. Egyébként a francia jog-összehasonlítási elmélet egyik legkiemelkedőbb művelője René David (Les grands systèmes de droit contemporains) aki a jogcsaládokat, -típusokat a különbségek mentén mutatja fel, ugyanakkor kiemeli, hogy vannak közös elvek, technikák, amelyek a jogcsaládokat egymáshoz közelítik. A magyar jogelméletben a jogcsaládok és jogtípusok közös és eltérő elemeit Eörsi Gyula kutatta. EÖRSI Gy. (1975): *Összehasonlító polgári jog*. Budapest, Akadémiai Kiadó. Vö. BADÓ A. – BENCZE M. – BÓKA J. – MEZEY P. szerk. (2012): *A jogrendszer világa*. Budapest, Pro Talenti Universitatis Alapítvány. 14. Lásd továbbá SZALMA J. (1999): Az összehasonlító polgári jogról. Tézisek a polgári jogi harmonizációs, konvergenciális, divergenciális és univerzális tendenciáiról. *Jogtudományi Közöny*, 6. sz. 245–252.

³⁴ Lásd SZALMA J. (2016): *Kutatásmódszertan*. Budapest, Patrocínium.

³⁵ SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner. 128–129.

³⁶ STAMMLER, R. (1911): *Theorie der Rechtswissenschaft*. Buchhandlung des Waisenhauses. 229.

³⁷ SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner. 121.

³⁸ SOMLÓ 1917, 108.

³⁹ SOMLÓ 1917, 98–120.

A 20. század második felében a magyar jogfilozófiában, különösképpen Peschka Vilmos, nemcsak a jogalkotás, hanem a jogalkalmazás területére is kiterjeszti „a társadalom objektív törvényszerűségeinek követelményét”, keresve a jogi értékeket, amelyek alatt főként erkölcsi értékeket is ért.⁴⁰ A jogi értékeket erkölcsi értékekben látta Ádám Antal is.⁴¹ Prugberger Tamás szerint a jogalkotásnak és a jogalkalmazásnak nemcsak a társadalmi törvényszerűségeknél kell megfelelniük, hanem az embert körülvevő természet élő és életelen környezetének óvása követelményeinek is.⁴²

A *precedensjog* alapvető jellemzője – szemben a törvényi jogforrási rendszerekkel –, hogy forrása nem az állami jogalkotási tevékenységből eredő általános jogi aktus, a törvény, hanem a bírói egyedi aktus, amely azonban kiterjeszthető más hasonló esetekre. A törvényi jogforrás előnye az, hogy hozzájárul a természetes jog által megkövetelt jogbiztonsághoz és – míg érvényben van – állandósági követelményéhez. A precedensjog előnye pedig a rugalmasságban és az új jogi helyzetekhez való adaptálás lehetőségében nyilvánul meg, ami hosszú jogfejlődés során nemcsak az angolszász (Equity, Common Law), hanem a magyar jogban is (Curia) kifejezésre jutott.⁴³

Az, ami a természetjogi doktrínából a 20. századi modern polgári korban egyértelművé vált, hogy a természetes jogok köre nem más, mint például az *élethez való jog*, ami a modern polgári jogi jogalkotás (magán- és közjogi ágainak) szerves részévé vált. Az európai büntetőjogi rendszerek törölték a halálbüntetést. Az életet – mivel nem is adja – az állam nem veheti el, de a *szabadságot* a büntető jogszabályban előre meghatározott súlyos közjogi vétségek, azaz bűncselekmények miatt (kirívó esetekben akár élethossziglan tartóan) igen. Vitattott, hogy az élethossziglan tartó szabadságvesztés milyen esetekben róható ki, tekintve, hogy a büntetőjog egyik fontos célja a reszocializáció, vagyis az élethossziglani szabadságvesztés akkor indokolható, ha ennek sikerességére nincs esély. A modern büntetőjogban kialakult az az elmélet, amely szerint az elkövetőnek szabadságvesztésre való marasztalása nem történhet meg *közvetlen* (materiális) *bizonyítékok* hiányában, vagyis csupán közvetett bizonyítékokra (indíciókra) alapozva. A modern polgári korszakban fogalmazódott meg a *nullum crimen sine crimine et sine lege* elve, tehát az a büntethetőségi szabály, amely szerint senki sem vonható büntetőjogi felelősségre azért a cselekményért, amelyet elkövetése idejében a büntető törvénykönyv különös része nem írt elő mint büntetendő cselekményt,

⁴⁰ Lásd PESCHKA V. (1963): A társadalmi folyamatok és a jogalkotási folyamatok összefüggéseinek néhány problémája. *Állam- és Jogtudomány*, 2. sz. 174.; PESCHKA V. (1987): *A jog sajátosságai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.; PESCHKA V. (1989): *Appendix. „A jog sajátosságához”*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó.

⁴¹ Lásd ÁDÁM A. (1996): A jogi és az erkölcsi értékek az alkotmányos államban. *Állam- és Jogtudomány*, 38. évf. 3–4. sz. 87.

⁴² Lásd PRUGBERGER T. (2012): A jogi normák a természeti és társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXXI/1. Miskolc, University Press. 126–144.; PRUGBERGER T. (2013): A jogi értékek világa jogdogmatikai és jogrendszer-tani összefüggésben. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXX/1. Miskolc, University Press. 118–182.

⁴³ Lásd SZALMA J. (2012): Entwicklungstendenzen bei der Abgrenzung der zivilrechtlichen von der strafrechtlichen Haftung. *Journal on European History of Law*, No. 1. 32–42.; SZALMA J. (2008): Der Einfluss des ABGB in der Rechtsprechung des ungarischen obersten Gerichtshofes (Curia) – Präzedenzen zum Schadenersatzrecht in der zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts. In: KOHL, G. – NESCHWARA, Ch. – SIMON, T. eds.: *Festschrift für Wilhelm Brauneder zum 65. Geburtstag. Rechtsgeschichte mit internationale Perspektive*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. 671 – 686.

és amelyhez nem fűzött büntetőjogi szankciót. A büntetendő cselekményről *pontos leírás* szükséges, előírásának nem történhet meg generálklauzula alapján.

A polgári korszakban kifejezésre jutott a polgári és büntető kódexekben a *büntető és a polgári jogi felelősség egymástól való elválása*. Addig a római jogi tradíció mindkét felelősségi rendszerre nézve, mind a pönális, mind a restitúciós szabályt alkalmazta, pontosabban a polgári és büntető deliktumok szankcióit célok mentén nem különböztette meg. Más szóval, a *büntetőjogi és a polgári jogi felelősség egységben volt*. A polgári jogi deliktumok is pönális (büntető) szankciókkal voltak ellátva. Például testi sérelem okozása esetén a „fogat fogért” (tallion) elv érvényesült, sőt a duplum vagy a triplum mértékében is történhetett a szankcionálás. Ezzel szemben a polgári korszakban a két felelősségi rendszer egymástól elkülönült a szankcionálási célok mentén. Ezt követően a polgári jogi felelősséget vezérlő restitúciós cél nem az elkövetőt büntetve szankcionált, akár dupla kártérítést kiszabva, hanem a károsultat oltalmazta, az ő vagyónának helyreállítását célozta meg. A büntető jogi felelősség célja főszabályként az maradt, hogy az elkövetőt szankcionálja, büntesse, mert cselekménye közérdeket sért. Marton Géza találóan jegyzi meg, hogy nem minden vétkesség kap büntetőjogi szankciót, vannak olyanok, amelyek csupán polgári jogi (kártérítési) szankciókkal vannak ellátva. A büntető jog ugyanis csak az általa jelentősnek tartott vétkesség kapcsán szankcionál.⁴⁴ Aki csupán magánérdeket sértve másnak kárt okoz, természetesen nem büntethető, de a másnak okozott kár térítésére marasztalható.

A természetjognak azonban van a mai, kizárólag a *magánjogban* elfogadott értelmezése is, amely a természetjog forrását az adott helyzetben megszokott, kialakult és általánosan elfogadott emberi magatartás értékrendjében keresi. A *hatályos, tételes jog* is lehet „természetes”, hiszen legtöbbször megfelel az általánosan elfogadott emberi értékrendnek. Ilyen értelemben a természetjog forrásai az *emberi és személyiségi jogokban* fogalmazódnak meg.⁴⁵ Ezekhez tartozik az élethez való jog, az emberi méltósághoz való jog, a személyes szféra (például lakás, korrespondencia) és egyéb, a joggal is oltalmazott titoktartás tiszteletben tartásához való jog, a szabadsághoz való jog, az ember testi épségéhez és az egészséghez való jog, a családi élet sérthetlenségéhez való jog, a gyermekek és az időskorúak különleges oltalmához, továbbá a lelkiismereti szabadsághoz való jog, a személyek törvény előtti jogegyenlősége, a személy hátrányos megkülönböztetésének tilalma, a becsület és a jóhírnév, a névviselési jog, a szerzői és találmányi jog, a kegyeleti jog. A természetes jog e polgári jogi jogfelfogás értelmében tehát az emberi jogalkotás műve, emberi értékrend.

A modern természetjogi (emberi jogi) doktrína elfogadja az *egyéni* (alanyi) és *kollektív* emberi jogok, különösképpen a nemzeti kisebbségi jogok, a nemzeti kisebbség országos és települési önkormányzata elvének békés érvényesítését a demokratikus jogrend keretében, beleértve a határon túli magyar nemzeti közösségek kulturális, oktatási és egyéb önkormányzatát. Ezen alapvető, természetesnek is minősíthető, a modern polgári jogalkotásban is érvényesülő jogok legtöbbször az alkotmányos rend részeivé váltak. E természetes (emberi) jogok megsértése, megghiúsulásuk esetén a jogában korlátozott, akadályozott személynek (joggal védett természetes, de alanyi jogként is értelmezhető) jogában áll – jogosultságának érvényesítése céljából – a *bírósághoz* fordulni, azaz bírósági oltalmat igényelni.⁴⁶ A kollek-

⁴⁴ Lásd MARTON G. (1963): Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. *Archiv für die civilistische Praxis*, No. 162. 3.; MARTON G. (1938): *Le fondements de la responsabilité civile*. Paris.

⁴⁵ Lásd Ptk., 2:42–2:55. paragrafusait. Lásd továbbá: Magyarország Alaptörvénye I.–VII. cikk.

⁴⁶ Lásd az új Ptk. 1:6. paragrafusát.

tív jogok körébe tartozik az oktatáshoz és képzéshez való jog, a szociális biztonsághoz való jog, a kollektív munkajog (a kollektív szerződések és törvényi jogszabályokban előírányzott szociális jog révén), a vallásfelekezeti és vallásgyakorlási jog. A nemzeti kisebbségekhez való tartozás joga és az ehhez a joghoz fűződő kollektív jogok az emberi jogok (római egyezmények) harmadik generációjához tartozók. Az európai és a magyar nemzeti kisebbségi jogi doktrína szerint a kisebbségek joga – például a hivatalos nyelvhasználat joga – nem az illető ország (amelyben élnek) adományának kérdése, hanem olyan jogok összessége, amelyek nekik járnak, és amelyek akár bírói úton is megvalósíthatók (kellene, hogy legyenek).

Egyfajta „természetes” jognak számít az az eset is, amikor a hatályos törvényi jogszabály a szabályozást „átengedi” a *szakmai* vagy *hivatási* (mérnöki, orvosi) szabályoknak. Ugyanis nincs értelme minden emberi kapcsolatot joggal szabályozni. A szabályozás átengedése más szabályrendszereknek elsősorban a polgári jogra jellemző, pontosabban a kötelmi jog különleges kárfelelősségi szabályaira (például orvosi felelősség). Így például a hatályos magyar Egészségügyi törvény⁴⁷ az *orvos* (egészségügyi intézmény, klinika) beteg iránti kártérítési felelősségét arra az esetre irányozza elő, amikor a diagnózis megállapítása és a gyógykezelés folyamán eltér az orvosi hivatás, a szakma szabályaitól, és ezáltal a beteg egészségében kárt okoz (például mozgásképtelenné és munkaképtelenné válik).⁴⁸ A kártérítési kötelezettség annak következtében is beállhat, hogy az orvos a betegtájékoztatási kötelezettségét nem tartja be, a beavatkozás kockázatairól nem nyújt teljes információt, műtét esetén az orvosi szabályokat (protokollt) nem tartja be stb.⁴⁹

Hasonló a *mérnöki*, továbbá *építészeti* és *karbantartási* felelősség is például az épületomlás esetén előidézett kárért,⁵⁰ amikor az azért következett be, mert az épület tervezésekor, kivitelezésekor a tervező, a kivitelező és a karbantartó nem tartotta be a mérnöki statikai szabályokat, az építkezési és karbantartási szakmai szabályokat, „törvényszerűségeket.” Ha a kár nem a tulajdonos karbantartási mulasztásából,⁵¹ hanem a tervezési és kivitelezési szakmai szabályok be nem tartásából következett be, a tervező és a kivitelező a felelős az okozott épületkáráért, az okozási elv alapján. Ilyenkor a vétkesség, azaz a szubjektív felrőhatóság nélküli *veszélyes üzemi* (tárgyi) felelősség szabályai érvényesíthetők, amennyiben az épület a helyzeténél, állapotánál, jellegzetességeinél fogva fokozott kárveszélyes dolognak minősült.

A kártérítési felelősség körében a „természetes törvények” részbeni inkorporációjára az alapvető felelősségi feltétel, az *okozatosság* tekintetében is sor került. Ugyanis főszabályként az a felelős, aki jogellenes magatartásával (cselekedetével vagy cselekvési kötelezettség mulasztásával) okozta a kárt.⁵² Az „okot” a (magyar) Ptk. nem definiálja, de

⁴⁷ 1997. évi LIV. törvény (Eütv.) 13. §; Dósa Á. (2010): *Az orvos kártérítési felelőssége*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG–ORAC. 104, 204., 209.

⁴⁸ Lásd például KÖLES T. (1999): *Orvosi műhiba perek*. Budapest, HVG–ORAC; Dósa (2010.): *i. m.*

⁴⁹ Lásd SZALMA J. (2016): *Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten im ungarischem Recht. Wirtschaft und Recht im Osteuropa (WiRO)*, No. 3. 65–70.; SZALMA J. (2016): *Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten nach serbischem Recht*. In WELSER, Rudolf ed.: *Haftung bei Wertpapieräusserung. Teil 1.: Rat und Auskunft als Grundlage der Haftung bei der Veräußerung von Wertpapieren nach dem Recht der CEE-Staaten, mit Beiträgen zur Haftung von Ratungagenturen*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.

⁵⁰ Lásd Ptk. Felelősség az épületkárokért, 6:560. paragrafus (1)–(3) bekezdéseit, továbbá 6:561. paragrafusának (1)–(4) bekezdéseit.

⁵¹ Lásd az új Ptk 6:560. paragrafusának (1) bekezdését.

⁵² Lásd az új Ptk 6:529., 6:521. paragrafusait.

nem határozza meg más Ptk. sem. Ezt a Ptk.-k a „természetes okságra” bízzák, ami pedig nem más – legalábbis a feltételek egyenrangúságának elmélete (John Stuart Mill, Traeger) és a jogi mércéket is figyelembe vevő okkiválasztó doktrína (a német jogban: Wolf, Buri, Mommsen, Windscheid, Max Rümelin; a francia jogban: René Savatier; a svájci jogban: Theo Guhl; a magyar jogban: Marton Géza) szerint is – mint az a *feltétel*, amely nélkül a kár nem következett volna be, és amelynek közvetlen, döntő, megfelelő, tipikus, valós és nem hipotetikus körülménynek kell lennie.⁵³ Például autóbalesetnél ilyen a gyorshajtás vagy a piros lámpajelzés időpontjában a zebrán való áthaladás, és nem releváns valamilyen a múltban távollevő ok, mint az autóvezető születése. Ok ugyan az utóbbi is, mert ha a baleset okozója anno nem születik meg, nem is okozhatott volna kárt, de jogilag irreleváns. (Az úgynevezett Neffretete effektus kizárása elengedhetetlen a jogi felelősség okkiválasztó mérlegelése során).

Az okozatosság jogi szerepe kettős: egyfelől *rámutat a kárfelelős személyére*, másfelől ez a *felelősség mértékének* meghatározója. Ugyanis a kárért az a felelős, aki okozta, és csupán azért a kárért tartozik, amely jogellenes magatartásából, mulasztásából következett be. Az új magyar Ptk. a felelősség mértékét az *előreláthatósági* klauzulával korlátozza mind a szerződési, mind a deliktuális felelősség terén.⁵⁴ Eszerint a károkozó nem vonható kártérítési felelősségre, ha jogellenes cselekménye vagy mulasztása során nem láthatta előre (vagy nem volt köteles előre látni) a kárt.⁵⁵ E rendelkezés az új Ptk.-ba főként az angolszász jogból került át.

Az előreláthatósági felelősség korlátozása a kontinentális jogban bizonytalan tartalmúnak minősített. A károsultat nemigen védő klauzula helyett az új Ptk.-ban alkalmazhatók lettek volna a német és francia jogban szereplő kimentő és felelősségmegosztó okok általános és a magyar jogban is elfogadott klasszikus jogintézményei. A klasszikus kimentő okok is felelősségkizáró, -korlátozó vagy -megosztó⁵⁶ jellegűek, mint a jogos önvédelem,⁵⁷ a szükséghelyzet,⁵⁸ a károsult beleegyezése⁵⁹ és hozzájárulása,⁶⁰ az erőhatalom (*vis maior*), esemény (*casus*). A szerződési felelősségnél a szerződéskötési autonómia miatt a közrend elvének tiszteletben tartása feltételével a kárfelelősség felelősségkorlátozó klauzulákkal

⁵³ Lásd például SZALMA J. (2000): *Okozatosság és polgári jogi felelősség*. Miskolc, Novotni Alapítvány a Magánjog Fejlesztéséért. 25, 56.

⁵⁴ Lásd például erről: CSÖNDES M. (2016): *Előrelátható károk? Az előreláthatósági korlát hatása a szerződés-szegési kártérítési jogunkra*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 63, 123.

⁵⁵ Lásd Ptk. 6:143. paragrafusának (2) bekezdését, amely szerint a szerződésszegéssel okozott károkat olyan mértékben kell megtéríteni, amilyen mértékben a jogosult bizonyítja, hogy a kár mint a szerződésszegés lehetséges következménye a szerződés megkötésének időpontjában előre látható volt. A deliktuális felelősség körében az új Ptk. 6:521. paragrafusában leszögezi, hogy „nem állapítható meg az okozati összefüggés azzal a kárral kapcsolatban, amelyet a károkozó nem látott előre és nem is kellett előre látnia.”

⁵⁶ Lásd a Ptk. 6:526. paragrafusát (semmis az életet, testi épséget vagy egészséget megkárosító károkozásért való felelősséget korlátozó vagy kizáró szerződési kikötés). Lásd továbbá a szerződési felelősségre vonatkozó felelősségkorlátozó rendelkezéseit, például a kötbérre vonatkozó rendelkezést: A Ptk. 6:186–6:189. paragrafusait, valamint a jogvesztésre vonatkozó szerződési rendelkezések hatályát (Ptk. 6:190. paragrafusát), a biztosítási kockázatokra vonatkozó szabályt (Ptk. 6:445. paragrafus), az alulbiztosítási rendelkezést (Ptk. 6:460. paragrafusa), az önrésről szóló szerződési vagy általános üzletkötési rendelkezést stb.

⁵⁷ Lásd Ptk. 6:520. paragrafusának b) pontját.

⁵⁸ Lásd a Ptk. 6:520. paragrafusának c) pontját.

⁵⁹ Lásd a Ptk. 6:520. paragrafusának a) pontját.

⁶⁰ Lásd Ptk. 6:525. paragrafusát (károsulti közrehatás).

kizárható vagy korlátozható. Így kizárhatók egyes kockázatok (például a felelősségbiztosítási jogban). Redukálható a felelősség az előre, szerződésszegés esetére kikötött absztrakt kárra szorítókozó felelősség (például a kötbérikikötésnél), vagy csökkenthető a kárfelelősség (például alulbiztosítás esetén). Egyébként a *teljes kártérítés* elve⁶¹ érvényesül (mind a felmerült kár – *damnum emergens* –, mind az elmaradt jövedelem (haszon?) – *lucrum cessans* – tekintetében), amelyet a modern kontinentális polgári törvénykönyvek konvergens módon követnek, mind a szerződési, mind a deliktuális felelősségre vonatkozó érvénnyel. Ily módon a modern polgári törvényhozás a teljes kártérítés elvének érvényesítésével lehetővé teszi a károkozói jogviszonyban a gyengébb félnek, a károsultnak, fokozott oltalmát, az ő „természetes” jogaként.

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott szabályai, amelyek nélkül nem képzelhető el az *észszerű* jog (*Vernunftrecht*). Így például hosszú idők során kialakult jogász *tapasztalat, tudás* hozta létre az értékpapírjogban a forgatmányt mint a névre szóló értékpapír átruházásának egyik jogintézményét, eszközét. Az ennek ellenében történő szabályozás, ennek a jogintézménynek a jogrendből való önkényes kiiktatása ellentétben állna az általánosan elfogadott „*jogi törvényszerűségekk*”, hiszen a jogi *tapasztalat* az értékpapírok főszabály szerinti szabad forgalmazását tartja jogi és gazdasági értéknek. A forgatmánynak a jogrendből való kiiktatása ennek az értéknek, tapasztalatnak a tagadásához vezetne. A jog, a jogalkotó ugyan előírhatja, hogy a „fehér” az „fekete”, de ez a józan ésszel ellentétes lenne, és ennél fogva senki sem hinné el, hogy a fekete az fehér.

A viszonylag újabb és a legújabb magyar jogirodalom nemcsak a természeti, hanem a társadalmi törvényszerűségeknek megfelelő törvényeket tartja helyesnek és jónak, vagyis azokat, amelyek megfelelnek a társadalom objektív törvényszerűségeinek és az ember szocializált természetéből fakadó elvárásnak.⁶² Így a klasszikus csőd- és felszámolási jog a vállalkozás fizetéképtelenségének feloldását abban látta, hogy a felszámolás során a hitelezők a megmaradt vagyonból a tartozás és e vagyon arányában kapjanak (*részleges*) kielégítést. A modern fizetéképtelenségi jog (*Insolvenzrecht*) ezzel szemben az eladósodott vállalkozást, amelynél az eladósodás előfordulóan fiktív vagy kerülő jellegű (*agere in fraudem legis et partis*), és ily módon a hitelezők követésének, joggal védett érdekeinek kijátszását célozza meg, előíranyozza a hitelezői és bírói beavatkozás útján történő fakultatív szanálást annak érdekében, hogy a vállalkozás gazdasági talpra állítása révén tartozásait *teljes egészében* teljesítse.⁶³

⁶¹ Lásd Ptk. 6:522. paragrafusának (1)–(4) bekezdését (A kártérítési kötelezettség terjedelme).

⁶² Lásd például PESCHKA 1963, 174.; PESCHKA 1987; PESCHKA 1989; továbbá PESCHKA V. (1969): *Jog és érték. Állam és Jogtudomány*, 12. évf. 4. sz. 575–601.; PESCHKA V. (1981): *Érték és kategóriák a jogalkotásban. Jogtudományi Közlemény*, 4. sz. 239–247. Lásd továbbá PRUGBERGER 2012.

⁶³ Lásd az 1991. évi (többször módosított) XLIX. törvényt a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról, azaz ennek 1. paragrafusa (1)–(3) bekezdéseit, 24. paragrafusának (1)–(7) bekezdéseit, továbbá 25–27. paragrafusait.

A modern polgári jogban egyfajta „természetes jogként” nevesíthetők a *természetes kötelek* is (naturalis obligatio).⁶⁴ Ezek olyan kötelek, amelyek valamely törvénnyel előírt oknál fogva (például elévülés) elveszítették bírósági úton történő érvényesíthetőségüket. Azért természetes kötelek, mert önkéntes teljesítésük esetén jogi úton nem követelhetők vissza, jogalap nélküli gazdagodásra (condictio indebiti) való hivatkozással. Az *elévülési* határidő elmúltával – amelyet az egyes kötelemfakasztó forrásokra nézve az anyagi jog szabályoz – létrejöhet a természetes kötelek, míg a *jogvesztő* határidő elmúltával – amelynek forrása az eljárási jog, ilyen például fellebbezési határidő – nem, mivel utóbbi esetben megszűnik nemcsak az eljárásjogi kereseti kérelem, hanem az anyagi jogi (természetes) igény is. Jogvesztő határidő nem szakadhat meg, míg az elévülési határidő igen (például jog határidőn belüli gyakorlása).

A természetes köteleknek *három típusát* ismeri a jogirodalom: azokat a természetes (erkölcsi jellegű) köteleket, amelyek sohasem voltak eredetileg olyan jogi oltalom alatt, amelynek forrása az erkölcs és jószokás; azokat, amelyek eredetileg jogi oltalom alatt álltak, de valamilyen oknál fogva teljesen (jogvesztő határidők) vagy részben (elévülés) elvesztették az állami kikényszerülhetőséget; és a nem koncesszionált (állami jóváhagyás nélküli) játékból és fogadásból eredő köteleket. A részben oltalmazott elévülés esetén a perelhetőség nem veszett el, sőt a követelés perlése esetén elévülési kifogás hiányában, ha a kereset egyébként alapos, az alperes kötelezett marasztalható a kötelek teljesítésére. Ez azért van, mert a bíróság az elévülési határidők múlására nem ügyel hivatalból. Ezzel szemben, a jogvesztő határidők múlására a bíróság hivatalból ügyel. Az elévülési határidők forrása az anyagi jog (például kártérítési, vagy szerződési követelés elévülése), a jogvesztő határidők pedig eljárásjogi jellegűek (például fellebbezési határidő). A jogvesztő határidő múlásával megszűnik mind az anyagi jog (természetes) kötelek követelési eleme (ius), mind az állami jogérvényesítés, akár a perelhetőség is. Az elévülési határidőhöz fűzött kötelek követelés mint anyagi jog perelhetőségi eleme nem szűnik meg. A jogvesztő határidők múlása jogi értelemben nem függeszthető fel, nem szakítható meg, az elévülési igen, például bírósághoz való igényérvényesítés benyújtása útján.

A természetes kötelek körébe tartoznak a *szerecsse* (aleatorikus) jellegű, játékból fakadó kötelezettségek. Koncesszionált (engedélyesett) játék (például állami sorsjegy) esetén a kötelek teljes bírói oltalomban részesül, míg a nem koncesszionált játékból (például fogadás, kártya, kocka) fakadó kötelek bírói úton csak akkor érvényesíthető, ha nem áll ellentétben a közrenddel, a jószokásokkal, a jóerkölccsel és a kényszerítő jogszabályokkal. A legtöbb európai törvény ezeket a köteleket csupán részben engedi érvényesíteni, azaz önkéntes teljesítésük esetén a játékból eredő kötelek bírói úton nem követelhető vissza.⁶⁵

⁶⁴ Lásd például GAIUS: *Naturalis obligatio servi*. Digestae, 3.; CORNIOLEY, Pierre (1964): *Naturalis obligatio. Essai sur l'origin et l'evolution de la notion en droit Romain*. Genève, 2.; MAZEUD, H.–CHABAS, J. F. (1991): *Leçons de droit civil*, 10. Paris, Montchrestien. 471.; SAVATIÉR, R. (1915): Des effets et des sanctions du devoir moral. thèse Poitiers.; GOBERT, M. (1956): *Essai sur le rôle de l'obligation naturelle*. thèse, Paris.; (1851): *Obligationenrecht* I., Berlin. 23.; KLING-MÜLLER, F. (1905): *Die Lehre von den natürlichen Verbindlichkeit*. Berlin.; SUMAN, A. (1914): *L'obligatione naturale del pupillo in diritto romano*. II. Filangieri, XXXIX. 321.; RIPERT, G. (1927): *Le règle moral dans les obligations civiles*. I. Paris. 6.; SZALMA J. (1983): Pojam i izvršenje naturalnih obligacija (A természetes kötelek fogalma és teljesítése). *Pravni život*, No. 12. 1279–1294.; SZALMA J. (1985): *Kötelek jog. Újvidék, Forum*.

⁶⁵ Vö. SZALMA 1985, természetes kötelekéről szóló fejezet. Lásd továbbá a francia jogra nézve: COLIN, A. –CAPITANT, H. (1924): *Cours elementaire de droit civil Français*. Tome deuxième. Paris, Librairie Dalloz. 64. 693.

A jogi norma tartalmára vonatkozó, a tartósságot pártoló és a gyakori változásokat tagadó elmélet szerint az állandóság igénye nemcsak természetjogra, hanem a tételes, hatályos jogra is kiterjed. A jog gyakori változtatása ugyanis gyengíti a jogtudatot, megnehezíti a jog megismerését és a jogkövetést, az állampolgárok jogba és jogszolgáltatásba vetett bizalma megrendül. Fontos követelménye a jogalkotásnak, hogy a jogrendszer összehangolt, egymásnak nem ellentmondó normákból álljon. A kormányzati jog, amelynek a törvények végrehajtását kell szolgálnia, nem írhatja felül a parlamenti, törvényi jogot, mert keveredne a jogalkotási és végrehajtási funkció például azáltal, hogy a rendeleti jog megszüntetheti a törvény alapján szerzett jogosultságokat. Természetesen a tételes jog változásoknak van kitéve, de ezekre csak alapos érvek és általánosan elfogadott és lehetséges, megvalósítható célok mentén, a jogosultságok bővítése és nem szűkítése, vagy tagadása mentén kerülhet sor.

A *fenntartható fejlődés* európai és magyar doktrínája is a természetes jog fogalmához fűződik, oly módon, hogy a jognak a környezetotlalmi szabályai (környezetszennyező kibocsátások limitációs szabályai; az új technológiák környezeti előzetes és utólagos ellenőrzése, engedélyezése és evidenciája; a szennyező fizet elve; a környezetvédelmi *actio popularis* mint a megelőzés eszközei stb.) és ösztönző szabályai által (például adókönyvités környezetkímélő technológiák bevezetése esetére) hozzá kell járulnia az olyan technológiák érvényesítéséhez, amelyek az emberi természetes környezetet nem rontják, hanem megóvják és javítják.

A bírósági és közigazgatási jogalkalmazási jogkörben meghozott egyedi jogi aktusokhoz fűződően – mint egy természetes jog – elengedhetetlen a *jogorvoslathoz való jog* is.⁶⁶ Ez a jog az alapvető, természetes jogok körébe sorolható, mert felülvizsgálat céljából lehetővé teszi a felsőbb instancia révén bármely bírói, közigazgatási eljárásban hozott határozatok ellenében való fellépést. A rendes és rendkívüli jogorvoslatok lehetővé teszik a jogvitában a helyes, méltányos jog és a törvény igazságának megkeresését. A polgári peres, nemperes eljárásokban, a büntető eljárásban, a jogszolgáltatás törvényszerűségét a további eljárásjogi garanciák, mint a kontradiktórius elv, szolgálják.

2. A jogállamiság mint a természetes és szerzett alanyi jogosultságok érvényesítésének feltétele – A jogállamiság ismérvei

2.1. A hatalomkorlátozás elve, alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás

A természetjog elméleti forrásai, fragmentumai megtalálhatók a rómaiak (Cicero) által is értelmezett görög filozófiában. Ezekben az eszmei állam, a demokrácia és *hatalomkorlátozás* korabeli kontextusában jelenik meg a természetjog.⁶⁷

⁶⁶ Lásd például 1952. évi (többször, legutoljára 2013-ban módosított) III. törvényt a polgári perrendtartásról, Perorvoslatok fejezetében, a 233–274. paragrafusokat.

⁶⁷ Lásd például ANDRÁSI D. (2014): *A törvények szellemisége és természete Cicero De legibusában*. In P. SZABÓ B. – ÚJVÁRI E. szerk.: „*Unius rei*”. *Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. Debrecen, Debreceni Egyetem, Marton Géza Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola. 5–22.

2.2. Alkotmányosság, törvényesség, hatalomági megoszlás

A polgári korszaktól kezdődően azonban a hatalomkorlátozást egyfelől a törvények alkotmánnyal való összhangját biztosító alkotmányossági kontroll, másfelől a hatalommegosztás szabta meg. A törvényeknek ugyanis összhangban kell állniuk a legfelsőbb, a jogforrások csúcán levő, azaz szubordinált jogi aktussal, vagyis az alkotmánnyal (alaptörvénnyel), amelynek egyik rendeltetése, hogy biztosítsa az állampolgárok alapvető jogait. Az összhangot az alkotmánybírói tevékenység biztosítja, amely rendszerint megkeresésre hoz döntést.

A hatályos magyar jogban az *Alkotmánybíróság* a törvény hatálybalépését megelőző kötelező és utólagos fakultatív *alkotmányossági kontrollt* valósít meg. E megoldás, habár nem egyedülálló, kissé mintha ellentmondana a hatalomági megoszlásnak, ugyanis, amennyiben a törvény hatálybalépése előtt kötelező alkotmányossági kontrollt végez, az alkotmánybíróság beleavatkozik, igaz, negatív módon, a törvényhozásba. Másfelől, amennyiben ez az előzetes kontroll teljes, és a meghozandó törvény egészére vonatkozik, szinte kizárja az utólagos kontrollt, vagyis azt, hogy az utólagos alkotmányossági indítványozásra felhatalmazottak jogosan igényelhessék a kontrollt. Ugyanis az előzetes kontroll ezt már egyszer elvégezte. A jogban pedig általánosan elfogadott szabály a *ne bis in idem* elve. Más kérdés, ha az előzetes kontroll részlegesnek mutatkozott, ilyenkor helye lehet az utólagos kontrollnak. Helyesebbnek tartom csupán az utólagos alkotmányossági kontrollt. A törvény alkotmánnyal való összhangjának kontrollja nem tévesztendő össze az alkotmányjogi panasszal, amely egyéni jogsértések ügyében való alkotmánybírói eljárás, és a törvény alkotmányellenes alkalmazásakor esedékes. Az alkotmánybíróság tulajdonképpen nem bíróság, mert nem egyedi, alanyi jogsértésekkel és jogalkalmazással, azaz ítélezéssel foglalkozik, mint a bíróság, hanem csupán a törvény alkotmánnyal való összhangját vizsgálja.

2.3. Ombudsman

Nem utolsósorban jelentős az emberi méltóság és emberi jogok oltalma céljából előirányzott, parlamenttől független *ombudsman* (országgyűlési biztos) intézménye.⁶⁸ Az ombudsman sem ítéلkezik, de a panaszosok egyéni és kollektív jogainak megsértése ügyében foglal állást. Álláspontjának közzététele jelentősen befolyásol(hat)ja a közéletet, a jogalkotást és az emberi jogok érvényesítésével kapcsolatos közfelfogást. A jogintézményt eredendően és elsőként Svédországban alkalmazták, később jutott kifejezésre Európa többi országában, így Magyarországon is a rendszerváltás után.

2.4. A jogalkotói, a végrehajtói és az igazságszolgáltatási hatalom

A hatalomkorlátozás a modern polgári korszaktól kezdődően az egyes hatalmi ágak egymástól való elválasztását és függetlenségét jelenti. Így a parlament (országgyűlés) kizá-

⁶⁸ Lásd például KUCSKO-STADLMAYER, G. (2010): *Európai Ombudsman-intézmények*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 28–30. A regionális és önkormányzati Ombudsmanokról: 41.

rólagos jogalkotói hatalommal rendelkezik, a bíróság pedig kizárólagos jogalkalmazási hatalommal. A bíróság tehát nem rendelkezhet jogalkotási hatalommal. (Kivételt képeznek a precedensjogi rendszerek). Ugyanakkor függetlennek kell lennie, s csupán a törvény szava és „szelleme” (rendeltetése) kötelezi. A *bírói függetlenség* a jogállamban azt jelenti, hogy a bíróság nem ítélezhet felsőbb utasításra. A bírói jogalkalmazói tevékenység jogállamisági követelménye továbbá a *pártatlanság*. A polgári peres eljárásban, a bíróság a felek *perrel való szabad rendelkezésének* elve alapján,⁶⁹ a kereseti kérelemről dönt a kérelemhez kötöttség elvének tiszteletben tartásával, arról tehát, hogy a kereseti kérelem útján perbe vitt jogosultság alapos-e, majd pedig ennek alapján, marasztaló vagy elutasító határozatot hoz. Amennyiben a kérelem jog fennforgásáról szóló megállapítást igényel, vagy jogmódosítást, úgy a bíróság megállapító vagy jogalakító ítéletet hoz. Ennélfogva a polgári peres eljárásban, összhangban a materiális jog mellérendelési elvével, a felek perjogi szempontból is egyenrangúak.

A harmadik hatalmi ág, a *közigazgatási*, a jogállamban csupán a törvény végrehajtásának feltételeit biztosíthatja, a törvénnyel szavatolt jogosultságokon kívül új jogosultságokat nem hozhat létre, és korábban törvény alapján szerzeteket nem szüntethet meg. Az a tény, hogy a polgári korszaktól kezdődően a *közigazgatási eljárásban a felérendelési elv* érvényesül (egyfelől az eljáró szerv és az állampolgár, másfelől az eljáró szerv és a felettes szerv között), a felérendeltség egyensúlyozása és a jogállamiság biztosítása céljából létrejött a közigazgatási, jogerős, egyedi jogi aktusok (végzések) bírósági ellenőrzése a *közigazgatási per* útján. Ennek a pernek a célja a közigazgatási jogerős végzések *törvényességének bírói kontrollja*. E kontroll a *szubordinációs elvvel való visszaélés* esetében a közigazgatási aktus törvényességét vizsgálja, a végzéssel sérelmezett állampolgár indítványára vagy – adott esetben közérdeksérelem esetén – ügyészi indítványozásra. A közigazgatás mint hatalmi ág a törvények megvalósításának feltételeit biztosítja. A jogállamban a törvény adta jogokat az államigazgatási aktusok nem szüntethetik meg.

A modern polgári korszak európai törvényhozásának jogállamiságot erősítő további vívmánya a *szerezett alanyi jogok* tiszteletben tartása, vagyis az a szabály, amelynek értelmében a korábbi törvény szerint szerzett alanyi jogosultságok az új törvénnyel nem szüntethetők meg. Ennek célja a jogállamiságra jellemző jogbiztonság, amelyet az új törvény visszaható hatályának tilalma is szolgál. Más szóval: a jogállamban az új törvénynek főszabályként nincs *visszaható hatálya*, és csupán jövőbeni jogviszonyokra alkalmazható (*jövőbeni hatály*).

2.5. A jogállamiság követelménye szemben a politikai államiséggel

A *jogállamiság* szemben áll a „*politikai államiséggel*”, amelyre jellemző a bíróságok közvetlen vagy közvetett, törvényi jogszabályoktól független, hatalmi utasíthatósága, az állampolgárok által korábban jogszerűen szerzett alanyi jogosultságainak új törvénnyel való megszüntetése vagy korlátozása az új törvény visszaható hatálya révén. Más szóval

⁶⁹ Lásd például SZALMA J. (2016): A rendelkezési elv az európai és a magyar polgári eljárásjogban. In GELLÉN K. – GÖRÖG M. szerk.: *Lege et fide, ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Kiadó. 562–572.

a politikai államban a politikai vélemény a törvény és nem a parlamentben meghozott jogszabály, ami ellentmond a természetes jogok és a jogbiztonság doktrínájának és követelményének. A jogállamban nem lehetséges az, hogy amit a törvény megad, azt a közvetett vagy közvetlen politikai utasíthatóság révén a bíróság megtagadja. A jogállamban a bíróság független és pártatlan, őt csak a törvény szava és szelleme kötelezi. A politikai államiság felé való elhajlást táplálhatja a valóságos vagy a generált krízishelyzet.

2.6. Törvények előzetes és utólagos hatásvizsgálata

Vannak továbbá a jogtudománynak és a jogalkotásnak általánosan elfogadott tapasztalati szabályai, amelyek nélkül nem képzelhető el az *észszerű, helyes és jó* jog. E szabályok a jogalkotás szakmai követelményei, beleértve a jogalkotásnál a jogalkotási célokkal és megvalósulásukkal kapcsolatos *hatásvizsgálatot*. A magyar jogban ezt a 2010. évi jogalkotási törvény irányozza elő. A jogalkotási tapasztalat azt mutatja, hogy a jogi szabályozás nem lehet „önkényes”, vagyis figyelembe kell venni a *szabályozási célt* és a *cél megvalósításának* lehetőségeit és észszerű eszközeit, kialakult jogintézményeit.

3. Összegzés

A természetes jog szintagmájának eredeti (még a római jogban fogant) jogi jelentéstartalma a méltányos, igazságos jog volt, ami a mai jogban (jogelméletben és jogalkotásban) is elfogadott jellemző és cél. Hosszú fejlődésmenete során – a természetes jog fogalmával kapcsolatos doktrína jogfejlesztő hozzájárulása alapján – tartalmának közelebbi meghatározása változott, mivel változtak azok az értékítéleti szempontok, amelyek normatív tartalmát megszabták. Az eredeti természetjogi doktrína azonban a természetjogot mint morális jogot állandónak, az ember alkotta jogot változónak minősítette. Idővel, univerzálisra való törekvése ellenére, a természetjogi doktrína változónak ítélte meg a természetjog tartalmát vagy legalábbis annak egy részét.

A természetjog középkori (rendi) meghatározása megkísérelte ennek univerzális, minden korra érvényes, azaz változatlan tartalmának feltárását. Werbőczy a Tripartitumában – a korabeli európai rendi kodifikációkra és a kánonjogra is tekintettel – a természetes jog alatt a szupremált isteni jogot értette (*divinae iuris*), amely felette áll az ember alkotta (tételes) jognak, azaz alkalmazása tekintetében sorrendtartási elsőbbsége van az utóbbival szemben. Azzal kapcsolatban, mi a természetjog tartalma, Werbőczy Mózes morális szabályait elemzi.

A kánonjog egyik kiemelkedő késői középkori művelője Aquinói Szt. Tamás, aki a polgári jogi szerződésekre nézve a *iustum praetiumot* szabta meg a természetes jog színvonalánál. Meghatározta, hogy az adásvételi árnak igazságosnak kell lennie, vagyis az a piaci ártól szembetűnően nem térhet el. Az ő morális teológiájából következett az uszoritallom, vagyis hitelnél a túlméretezett kamatláb, amely a hitelezett kiszolgáltatót, függő helyzetével, tudatlanságával vagy könnyelműségével való visszaélés következtében kapott a szerződésben helyet.

A polgári korszakban, amely meghirdette az állampolgárok törvény előtti jogegyenlőségét, a polgári törvénykönyvek (Code civil 1804.; Osztrák Általános Polgári Törvénykönyv 1811.; német BGB 1896. stb.) számos esetben beemelték a törvénybe, és pontosították az addig főszabályként íratlan vagy esetenként írott természetes jogosultságokat és megsértésük esetén a szankciókat, azaz jogkövetkezményeket (például a felén túli sérelem és uzsoratilalom a visszterhes szerződéseknél, e szerződések megtámadhatósága vagy semmissége útján). Egyéb esetben a természetes jogosultságokat túl általános vagy bizonytalan tartalmuk miatt csupán morális szankciókra hagyták.

A 20. század során alakultak ki a természetjog újabb folyamányai, az emberi és állampolgári jogok. Ezek közé tartozik elsősorban az élethez, a méltósághoz és a szabadsághoz való jog. Ennek köszönhetően ma már Európában és Magyarországon tilos a halálos ítélet meghozatala akár valamely súlyos bűncselekmény elkövetése esetében is. Ugyanakkor a büntető törvénykönyvekben az inkriminációs módszer tekintetében helyet kapott a *nulum crimen sine lege* elve, amely szerint senki sem büntethető olyan cselekményért vagy mulasztásért, amely az elkövetés időpontjában a Btk. különleges részében nem volt előírva mint bűncselekmény, és amely nem volt szankcionálva. A bűncselekmények inkriminációja (előírányzata) nem történhet meg generálklauzulák alapján, hanem csupán pontos leírás útján. Téves büntetőjogi marasztalás (ártatlan személy elítélése) esetén pedig a modern polgári törvényhozás – az ártatlanul elítélt erkölcsi rehabilitálása mellett – az elítélt számára erkölcsi (nemvagyoni vagy sérelemdíj útján történő) és vagyoni kártérítést is előírányoz, mégpedig az állam terhére, annak alapján, hogy szerve marasztaló ítéletében jogellenes szabadságfosztást tett lehetővé.

Kialakultak a személyiségi jogok oltalmát szolgáló jogszabályok. A személyiségi jogosultságok olyanok, amelyek a személyiséghez tapadók (mint az emberi méltósághoz való jog, a személyi szférának tisztelben tartásához való jog, a szellemi alkotások joga, a lelkiismereti szabadsághoz való jog, testi épséghez és egészséghez való jog, a kegyeleti jog stb.). A személyiségi jogok zöme az alapjogok közé tartozik. Az alapjogok alatt a modern alkotmányjogi doktrína olyan jogosultságokat ért, amelyeket közvetlenül az alaptörvény szabályoz, és amelyeket törvény nem szüntethet meg. Az emberi jogok körébe tartoznak a kisebbségoltalmi egyéni és kollektív jogosultságok, figyelemmel a római emberi jogi egyezményre, valamint a nemzeti kisebbségoltalmi, továbbá nyelvi jogokról szóló európai chartákra mint minimális jogok körét ajánló uniós közösségi jogszabályokra.

A modern korban – a 19. század második felében, a 20. század elején – az európai közösségi normák szintjén megjelenik a természetes jogok újabb családtagja, az egészséges környezethez való jog, a fenntartható fejlődés doktrínája mentén. A fenntartható fejlődés természetóvó követelménye, hogy a környezetártalmakat a jog eszközeivel is preventálja és szanálja, tekintve, hogy a természet alkotta javak (föld, víz, levegő) szennyezése gyakran az emberi tevékenységből következik.

A modern polgári jogi jogalkotás eredményeinek, ma már természetes jognak számítva, tudható be a hatalmi ágak egymástól való rendeltetésük, illetékességük szerinti elválása, a szerzett jogok oltalma, a törvények jövőbeni és visszaható hatályának tilalma, a törvények alkotmányossági kontrollja, a jogerős államigazgatási vagy közigazgatási aktusok törvényességének bírósági kontrollja, az állampolgári jogok gyakorlásával kapcsolatos visszaélés-jelenségekre rámutató országgyűlési biztos (ombudsman) intézménye.

Míndezek, többek között, a jogállamiság biztosítása feltételeiként és jogintézményeiként is minősíthetők.

Felhasznált irodalom

- ÁDÁM A. (1996): A jogi és az erkölcsi értékek az alkotmányos államban. *Állam- és Jogtudomány*, 38. évf. 3–4. sz. 173–222.
- BLÜHDORN, J. (1973): Naturrechtskritik und Philosophie des positiven Rechts, zur Begründung der Jurisprudenz als positiver Fachwissenschaft durch Gustav Hugo. *Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis*, No. 41. 2.
- BROCKMÖLLER, A. (1997): *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Nomos.
- DÓSA Á. (2010): *Az orvos kártérítési felelőssége*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, HVG–ORAC.
- FINNIS, J. (1980): *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Oxford University Press.
- FINNIS, J. (1998): *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*. Oxford, Oxford University Press.
- FÖLDI A. – HAMZA G. (2010): *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FÖLDI A. szerk. (2012): *Összehasonlító jogtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- GELLÉN K. – GÖRÖG M. szerk.: *Lege et fide, ünnepi tanulmányok Szabó Imre 65. születésnapjára*. Szeged, Iurisperitus Kiadó.
- GRINZ, A. – LOTHMAR, Ph. (1895): *Lehrbuch der Pandekten*. Leipzig.
- HAFERKAMP, H. P. (2015): Gustav Hugo zum 250. Geburtstag. *Zeitschrift für Europäisches Privat-recht*. No. 1. 105–127.
- HAMZA G. (1995): A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a ius naturale fogalma. *Jog-tudományi Közlöny*, 50. sz. 523–529.
- HAMZA G. (2014): *A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- HAMZA G. (2014): Zur Interpretation des Naturrechts in den Werken von Cicero. *Pázmány Law Review*, No. 2. 5–15.
- HECK, Ph. (1932): *Begriffsbildung und Interessenjurisprudenz*. Tübingen, Mohr.
- HENLE, R. (1910): *Vorstellungs- und Willentheorie*. Leipzig, A. Deichert – G. Böhne.
- HUGO, Gustav (1791): Über die Institutionen des heutigen römischen Rechts. *Civilistisches Maga-zin*, 332.
- HUGO, G. (1799): *Lehrbuch des heutigen römischen Rechts*. 2. Versuch, Berlin.
- HUGO, G. (1819): *Lehrbuch des Naturrechts als eine Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts*. Berlin, Mylius.
- HUGO, G. (1828): Selbstanzeige Naturrecht. In *Beyträge zur civilistischen Bücherkenntniss der letz-ten vierzig Jahre*. Berlin, Mylius.
- KANT, I. (1786): *Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft*. Riga.
- KÖNKE, K. Ch. (1986): Die Entstehung und Aufstieg des Neukantianismus. *Tijdschrift voor Rechts-geschiedenis*, No. 50. 157–158.
- KUHLENBECK, L. (1903): *Von Pandekten, zum Bürgerlichen Gesetzbuch*. Berlin.
- KURUCZ M. (2007): *Magyar ingatlan-nyilvántartási jog: A bízalomvédelmi joghatások tükrében*. Budapest, ELTE ÁJK.

- LANDSBERG E. (1925): Zur ewigen Wiederkehr des Naturrechts. *ARWP–Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, No. 18. 347–376.
- MEZEY B. szerk. (1997): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- PESCHKA V. (1963): A társadalmi folyamatok és a jogalkotási folyamatok összefüggéseinek néhány problémája. *Állam- és Jogtudomány*, 2. sz. 168–197.
- PESCHKA V. (1987): *A jog sajátosságai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PESCHKA V. (1989): *Appendix. „A jog sajátosságához”*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó.
- PRUGBERGER T. (2012): A jogi normák a természeti és társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerében. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*, tomus XXXI/1. Miskolc, University Press. 126–144.
- PRUGBERGER T. (2013): A jogi értékek világa jogdogmatikai és jogrendszerintézményi összefüggésben. *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Iuridica et Politica*, Tomus XXX/1. Miskolc, University Press. 118–182.
- RANIERI, F. (1999, 2003): *Europäisches Obligationsrecht*. Springer–New York.
- SAVIGNY, F. (1840): *System des heutigen römischen Rechts*. Berlin.
- SCHNÄDELBACH, H. (1994): *Philosophie in Deutschland 1831–1933*. Frankfurt.
- SOMLÓ, F. (1917): *Juristische Grundlehre*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner.
- STINTZING, R. – LANDSBERG, Ernst (1910): *Geschichte der deutschen Rechtswissenschaft*. III/2. Göttingen.
- SZALMA J. (2005): *Ingatlan-nyilvántartás és telekkönyvi jog és eljárás*. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- SZALMA J. (2016): Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten im ungarischem Recht. *Wirtschaft und Recht im Osteuropa (WiRO)*, No. 3. 65–70.
- SZALMA J. (2016): Haftung für Rat, Auskunft und Gutachten nach serbischem Recht. In WELSER, R. ed.: *Haftung bei Wertpapierässerung. Teil 1.: Rat und Auskunft als Grundlage der Haftung bei der Veräußerung von Wertpapieren nach dem Recht der CEE-Staaten, mit Beiträgen zur Haftung von Ratungagenturen*. Wien, Manz'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- SZALMA J. (2016): *Kutatásmódszertan*. Budapest, Patrocínium.
- VIEHWEG, T. (1969): Einige Bemerkungen zu Gustav Hugos Rechtsphilosophie. In *Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag*. Frankfurt, Vittorio Klostermann.
- ZÉTÉNYI A. (2015): Új tendenciák az angolszász természetjogban. In FEKETE Balázs – FLECK Zoltán szerk.: *Tanulmányok a kortárs jogelméletéről*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.